

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Novi obzori društvenih i humanističkih znanosti

sv. 6.

Nakladnik/Publisher

Sveučilišta u Mostaru, Filozofski fakultet / University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić, rektor/rector
Ivica Musić, dekan/dean

Sunakladnici/Co-publishers

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek
Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo

Za sunakladnike/For co-publishers

Željko Holjevac
Ivan Pandžić

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić	Miro Jakovljević
Ines Blažević	Katica Krešić
Miljenko Brekalo	Ivica Musić
Mate Buntić, glavni urednik	Marko Odak
Karsten Dümmel	Jela Sabljčić-Vujica
Gordana Ilić	Ugo Vlasisavljević

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić	Tonči Matulić
Aleksandar Bogdanić	Đorđe Obradović
Damir Boras	Miroljub Radojković
Božo Goluža	Božo Skoko
Vesna Kazazić	Iko Skoko
Stipe Kutleša	Ante Uglešić
Mile Lasić	Zoran Tomić
Ivo Lučić	Ružica Zeljko-Zubac

Tajnik/Secretary

Mate Penava

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Marija Vukoja

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

Naslovnica/Cover

Marin Musa
Mate Penava

Tisak/Print

FRAM ZIRAL Mostar

Adresa uredništva/Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar
Telefon/Phone: +387/036/355-400
Faks/Fax: +387/036/355-401
E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

500

Referiran u/Indexed in:

Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2020.	sv. 6.	str. 103
--------	-------	--------	----------

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Novi obzori društvenih i humanističkih znanosti

sv. 6.

PRESS

Mostar, 2020.

Sadržaj

Proslov	7
Jela Sabljic Vujica O MAŠOVNOME UBOJSTVU KAO VIDU LIJEPE UMJETNOSTI: POSTHUMANIZAM I ESTETIKA UZVIŠENOGA	9
Miroslav Galić FILOZOFI I NAUČNICI: PRIJATELJI ILI PROTIVNICI?	22
Mate Buntić ♦ Jelena Mikulić MOGUĆNOSTI FILOZOFIJE ZA DJECU	32
Anita Miličević HERMENEUTIKA KAO METODA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI	51
Irina Budimir ♦ Damir Mišetić UTJECAJ OGRANIČENJA PROMINENTNOSTI SLOGOVA NA SLIJED SASTAVNICA BINOMA U TALIJANSKOME I HRVATSKOME JEZIKU	64
Gordan Struić DIGITALNI DIJALOG S PARLAMENTOM – PRIMJENA INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE U KONTEKSTU PARTICIPACIJE GRAĐANA U ZAKONODAVNOME POSTUPKU	78
Upute za suradnju i oblikovanje priloga	101

Proslov

Promjene i izazovi u kojima se trenutno nalazi gotovo cijeli svijet odražavaju se doslovno na sve aspekte ljudskoga života i ne mogu se objasniti samo matematičkim jednadžbama, preciznim mjerenjima, fizikalnim zakonima, eksperimentima i sl., jer u njima ljudi imaju središnju ulogu, odnosno izravno se odražavaju na ljudske živote. Napredak prirodnih, tehničkih, informacijskih, biomedicinskih i drugih znanosti u drugi plan gura društvene, a osobito humanističke znanosti.

No, čovjek nije biće samo *horizontale*, nego i *vertikale*, iziskuje neprestanu brigu, ne samo za svoj tjelesni nego i za duhovni bitak. Stoga svaki pokušaj da se aktualne promjene, koje u prvome redu pogađaju čovjeka, promotre samo kroz brojke, matematičke jednadžbe, statistička i druga izvješća unaprijed je osuđen na propast jer je jasno da se radi o životu ljudi i da se učinkovito i uvjerljivo rješenje problema može postići samo ako se uspostavi dijalog među različitim znanstvenim disciplinama, ponajprije u okviru humanističkih i društvenih znanosti.

Ovaj, šesti po redu godišnjak *Identiteti-kulture-jezici* sadrži pristigle radove s istoimene redovite godišnje konferencije radnoga naslova: *Novi obzori humanističkih i društvenih znanosti*, koja je održana 31. svibnja 2019. na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Mostaru u organizaciji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ iz Zagreba (Područni centar Osijek), Fakulteta filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Fakulteta političkih znanosti i međunarodnih odnosa Sveučilišta Mateja Bela u Banskjoj Bystrici.

Konferencija je bila prilika da se ukaže na različite dimenzije aktualnih događanja, promjena i problema te njihove odraze na ljudski život kao i pitanja mogu li znanosti izolirano ili u suradnji, kroz interdisciplinarnost, objasniti i utjecati na aktualna zbivanja i promjene na brojnim životnim područjima.

U ime Uredništva iskreno zahvaljujem sudionicima konferencije, autorima članaka, recenzentima kao i svima onima koji su marljivo radili na organizaciji i pripremi održavanja konferencije te publiciranja ovoga broja godišnjaka.

Mate Buntić, glavni urednik

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

jela.sabljicvujica@ff.sum.ba

UDK: 82.02“18/19“

130.2“18/19“

Prethodno priopćenje

O MASOVNOME UBOJSTVU KAO VIDU LIJEPE UMJETNOSTI: POSTHUMANIZAM I ESTETIKA UZVIŠENOGA

Sažetak

Lytardova reinterpretacija Kantove estetike uzvišenoga kao strategije koja učinkovito prevladava samosvrhovitost modernih formi provocira suvremenost više nego ikada. Kako iskazati neiskazivo – postaje ujedno i lozinka i opsesija postmoderne epohe. Nužno je pronaći vezu između načelne ravnodušnosti aktualne umjetničke prakse i sve razornijih upada u stvarnost koji se nastoje prikazati kao uzvišena strategija. Ovaj je rad posvećen usporedbi i analizi posebnih načina umjetničke reprezentacije postupaka i motiva koji pripadaju sferi kolektivnoga i, stoga, sublimnoga interesa. Od Swiftowe polemike i satire, De Quinceyjeve ironije, do traktata, manifesta, proglasa i prijenosa uživo masovnih ubojica današnjice, rad problematizira kako se demijurški naboj modernizma istovremeno troši u brojnim formalnim distancama izgrađenima spram svijeta i nebrojenim subjektivističkim uplitanjima u svijet.

Ključne riječi: diskurs; moderna; postmoderna; praksa; teorija

ON MASS MURDER AS AN ASPECT OF FINE ART: POSTHUMANISM AND THE AESTHETICS OF THE SUBLIME

Abstract

Lytard's reinterpretation of Kant's aesthetic of the sublime as a strategy which effectively prevails the self-purposefulness of modern forms provokes us more than ever. How to name the nameless concurrently becomes a password and an obsession for the postmodern epoch. It is necessary to find a connection between the principal indifference of recent artistic practices and all the more devastating transgressions

into the realm of reality which presents itself as a sublime strategy. This paper is dedicated to a comparison and analysis of separate means of artistic representation of practices and motives that possess the collective, and therefore, sublime interest. From the polemics and satires of Swift, through De Quincey's irony, to treatises, manifestoes, proclamations and live streams of today's mass murderers, this paper problematizes how the demiurgic charge of modernism dissipates itself in numerous formal distances built-up against the world and the sumless subjectivist interventions upon the world.

Keywords: discourse; modern; postmodern; praxis; theory.

Uznemiruje lakoća kojom ubojice današnjice traže riječ. Ono romansirano biće mraka koje djeluje inkognito i koje, skućeno u svojoj patologiji izlazi na svjetlo tek da bi utažilo glad, sada traži pozornost.¹ Štoviše, ono traži razumijevanje. Na dan kada će ubiti 77 ljudi Anders Breivik objavljuje kompendij, čudovište od preko 1500 stranica. Naslov: *2083. Europska deklaracija neovisnosti*. Brenton Tarrant, novozelandski ubojica, na isti način objavljuje manifest na 74 stranice, jednako intrigantna naslova: *Velika zamjena*. U oba slučaja postoji neporeciva namjera da se čin objasni, opravda, razumije: Breivik će na suđenju otkloniti svaku tezu o neubrojivosti. Racionalizacija, krunski termin Webberove sociologije, ovdje poprima zastrašujuću konotaciju. Patologija se stapa s anamnezom, zločin s detekcijom.

Nema sumnje kako imamo posla s nečim novim i neposrednim, otud i naša uznemirenost. Naknadna interpretacija više ne pruža utjehu, iz igre su izbačeni i Sherlock Holmes i Auguste Dupin. Krvnik ovdje istupa kao vlastiti isljednik, priskrbljujući tako sebi pravo na *ultima ratio*. Na taj se način dovodi u

¹ Takva je zločinačka propozicija nesumnjivo proizvod građanskoga diskursa devetnaestoga stoljeća. Kriminalistička proza i njezini opskurni protagonisti nisu tek skriveni uzorci u svjetovnome dizajnu poput kolumne ili autorskoga mišljenja u dnevnim novinama, već urođena anomalija u samome dizajnu. Privatizirana i prezasićena scenografija građanskoga života ne samo da pruža odgovarajući ambijent zločinu i zločincu nego ga i *priziva*. Ovako glasi Benjaminova neprikosnoveni presuda iz *Jednosmjerne ulice*: „Građanski enterijer od šezdesetih do devedesetih, sa svojim ogromnim bifeima, nakrcanim duborezom, sa čoškovima do kojih sunce ne dopire a gde su smeštene palme, s lučnim, isturenim prostorima na balustradi, i dugim hodnicima s pištećim lampama na gas, može odgovarati samo kao sklonište za leševe ... Taj je karakter građanskog stana, koji drhteći sanja o nekom bezimenom ubici kao što pohotna starica sanja o nekom udvaraču, opazilo nekoliko autora koji su, kao 'pisci krimića', možda i zbog toga što se u njihovim spisima izražava komadić građanskog pandemonijuma, dospeli do zaslužanih časti.“ Walter BENJAMIN, *Jednosmerna ulica*, Novi Sad, 1989., str. II. – 12.)

pitanje sama logika diskurzivne prakse: ona, naime, počiva upravo na instanci zadnjega argumenta. Ma kako dalekosežne bile posljedice pojedinačnoga čina i pojedinačnoga izraza, one ne mogu dosežati dalje od prakse koja ih uzrokuje.² Tako se stječe nužno potreban privid razumske kontrole: svijet može biti užasan, ali mora biti razumljiv. Moderna epoha nije završila u Auschwitzu, kako tvrdi Lyotard³, već u šutnji nakon Auschwitzta.

Čini se kako ova kriza razumijevanja opet stupa na snagu. Ubilački se diskurs opire uobičajenoj dijagnostici. Najbolji dokaz za to pružaju dvije najvažnije rasprave o suvremenim zločinima i zločincima – njihova nedostatnost, čak i zastarjelost, zapanjuje. S jedne strane stoje Enzensbergerovi *Izgledi za građanski rat* pisani početkom devedesetih prošloga stoljeća, a s druge Baudrillardov *Duh terorizma* pisan nakon nulte točke postmoderne povijesti: *september nine – eleven*. Obje rasprave, svaka na svoj način, s razornom i profinjenom preciznošću opisuju prijelomne točke s kraja prošloga i početka novoga stoljeća. Njihova je dijagnostika lucidna, u trenutcima čak i proročka, oni ne samo da uspijevaju proniknuti u mehanizme koji proizvode stvarnosne prijepore, već proniču i u prijepore koji će tek nastati. To je, uostalom, i pozadinska snaga *ultima ratia* svake diskurzivne prakse: to je moć spoznaje koja nadmašuje samu sebe, moć da se istovremeno bude i dijagnoza i prognoza.

No, pred novim diskursom njihova lucidnost zakazuje. Nije dovoljno rječi-ta, točnije: ostaje znakovito nijema. Enzensberger, primjerice, opisuje „novo agregatno stanje politike“⁴ nastalo nakon završetka hladnoga rata, a u njemu kolaju molekularni građanski ratovi. To je stanje, tvrdi Enzensberger, zajedničko čečenskoj mafiji, liberijskim bandama i teksaškomu masovnom ubojici:

² To je, uostalom, jedini prihvatljivi konsenzus postmoderne teorije. Od Lyotardovih paralogijskih tvorbi, Foucaultovih diskurzivnih formacija pa sve do Derridove diferancije postoji, ako je dopuštena takva riječ, predodžba obzora koji izmiče, a koji sve obuhvaća. Postmoderna gnostika ne bavi se prvim razlozima, ali se utoliko učinkovitije bavi zadnjim. Vidi: Jürgen HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb, 1988., osobito str. 165. – 176. i Susan A. HANDELMAN, *The Slayers of Moses: The Emergence of Rabbinic Interpretation in Modern Literary Theory*, Albany, 1983.

³ Lyotardov tekst *Odgovor na pitanje: što je postmoderna?* prvi je put objavljen u pariškome časopisu *Critique* 1982. godine. U njemu Lyotard ima potrebu donekle doraditi i razjasniti manifestni naboj *Postmodernog stanja*, osobito kada je u pitanju naratološka interpretacija svijeta. U toj se korekciji kritika modernoga diskursa produbljuje: „Moje tumačenje glasi da moderni projekt (projekt realizacije univerzalnosti) nije bio napušten, zaboravljen, nego uništen, 'likvidiran'. Postoje različiti načini uništavanja, postoji više imena koji su simboli uništavanja. 'Auschwitz' možemo shvatiti kao paradigmatičko ime za tragično 'nedovršeno' moderne.“ Jean-Francois LYOTARD, *Šta je postmoderna*, Beograd, 1995., str. 25. – 26.

⁴ Hans Magnus ENZENSBERGER, *Izgledi za građanski rat*, Zagreb, 1998, str. 10.

„Ono što je napadno i tu i tamo jest ponajprije autistički karakter počinitelja, a potom njihova nesposobnost da prave razliku između uništavanja i samouništenja.“⁵ No, Breivik nipošto nije autist niti je sklon samouništenju. U privatnim bilješkama upadljivo smještenim na kraju kompendija on ispo- vijeda lakoću socijalizacije, spremno i opušteno sudioništvo u trivijama sva- kodnevice, ništa ne propušta: pijanke s prijateljima, izleti u Prag i Budimpeštu, noćni klubovi, *fitness*, *Facebook*, piratski filmovi, elektronička glazba, *World of Warcraft*, odlazak u operu, a potom u *Burger King*. Životopis mu je besprije- koran, niže poslovne uspjehe: kupnja i prodaja dionica, marketinške kampanje, softverska rješenja. Frazeologija mu je suvremena, britka, lapidarna, tu su ci- ljevi, rješenja, orijentacije, odluke i, osobito, *cover story*, pozadinska priča. U stavku *personality* upisuje: „optimističan, pragmatičan, ambiciozan, kreativan, marljiv“⁶. Tarrant je skromnijega podrijetla, „obični bijelac, iz obične obite- lji“⁷, no, svejedno, povezan je sa svijetom, putuje, radi, investira u *Bitconnect* i planira ostati živ nakon napada: „Preživljavanje je bolja opcija od smrti, moji se ideali tako mogu medijski širiti.“⁸

Jasno je zašto i gdje Enzensbergerova dijagnostika zakazuje. Njegova pre- dodžba identiteta i politike još uvijek počiva na pretpostavci postojanja zbi- lje koja ostaje s one strane svakoga posredovanja. Stoga će u svojoj kritici uporno razlikovati stvarno i nestvarno: „Mediji na neki način udvostručuju osobu koja je postala irealnom i pružaju joj neku vrst dokaza o postojanju ... Televizija tako djeluje kao jedan jedini, golemi grafit, kao proteza za autistički splasnulo Ja.“⁹ Ova vrsta dokaza o postojanju više nije potrebna – ako išta, potrebno je dokazivati nepostojanje. Stvarnost postaje kategorički nebitna i, samim time, irealna. Ono što je bitno, ono što je stvarno, postoji samo ako je posredovano u pogonu za proizvodnju pozadinskih priča. I autizam je u me- đuvremenu postao pozadinska priča, jedna od mnogih.¹⁰ Godinu dana prije

⁵ Isto, str. 16.

⁶ Anders BREIVIK, 2083.: *A European Declaration of Independence*; <<http://www.deism.com/image-sbreivik-manifesto-2011/>> (1. X. 2019.).

⁷ Brenton TARRANT, *The Great Replacement*; <http://www.ilfoglio.it/userUpload/The_Great_Replacementconvertito.pdf/> (17. X. 2019.).

⁸ *Nav. mj.*

⁹ H. M. ENZENSBERGER, *n. dj.*, str. 54.

¹⁰ Na taj se način dovodi u pitanje teorija usamljenoga vuka kao relativno nova interpretativna dis- ciplina. Usamljeni je vuk onaj koji djeluje izvan hijerarhijskih obrazaca i stoga iziskuje posebnu interpretaciju. No, problem ove teorije leži u singularnome pristupu koji stalno bilježi nove slu-

napada Breivik *uredjuje* svoj profil na *Facebooku* uz osjećaj kako „briše maleni dio svojeg života“¹¹. Tarrant prenosi svoj pohod uživo, to je već prozna avangarda: spontana naracija.

Baudrillard, stoga, radije govori o simboličkoj sferi događaja. Za njega je stvarnost načelno izgubljena: „Što se, dakle, zbiva sa stvarnim događajem, ako, slika, fikcija, virtualno, posvuda preplave stvarnost ... nadilazi li uistinu stvarnost fikciju? Ako to i čini, to je stoga što je upila njezinu energiju, i što je i sama postala fikcijom. Gotovo bismo mogli reći da je stvarnost ljubomorna na fikciju, da je zbilja ljubomorna na sliku.“¹² Baudrillardova dijagnostika svakako je primjerenija trenutku, no i ona zakazuje. Za njega je samoubilački *dub* terorizma izravno povezan sa samoubilačkim porivom sustava. Na „višestruke izazove smrti i samoubojstva“¹³ sustav odgovara u savršenoj simboličkoj proporciji, „postaje gušći, zaustavlja se, sklopčava i ruši u vlastitu preučinkovitost“¹⁴. No, sustav ne može biti preučinkovit, može biti samo nedovoljno učinkovit. Kada pozadinska priča prestane biti uvjerljiva, potrebno je preurediti sustavni profil tako da opet izazove pozornost. Samoubilački duh terorizma je, stoga, tek jedna varijanta sustavne naracije, učinkovita onoliko koliko joj to dopušta diskurzivni obzor očekivanja: ni Breivik ni Tarrant ne žele preuzeti patos mučenika. Breivik se nakon uhićenja žali na uvjete u zatvoru, hoće kauč za sjedenje, bolju dvoranu za vježbanje te videoigrice prikladne njegovim godinama.¹⁵

Dijagnostika zakazuje, praksa ostaje nijema. Ono što se događa ne samo da izmiče razumijevanju nego ga i uzurpira. Nije više dovoljna Enzensbergerova tvrdnja kako je iz ratova današnjice ishlapjela svaka legitimacija te se nasilje

čajeve i stalno proširuje interpretativni okvir, gotovo po obrascu *post hoc ergo propter hoc*. Tako već imamo „usamljene vojnike“, „usamljene prethodnike“, „usamljenike“, „usamljene sljedbenike“, „usamljene ubojice“. Vidi u: Khaled A. BEYDOUN, „Lone Wolf Terrorism: Types, Stripes and Double Standards“, *Northwestern Law Review*, god. CXII., 2018., br. 5., str. 1213. – 1244. i Jeffrey CONNOR – Carol ROLLIE FLYNN, „Report: Lone Wolf Terrorism“, *Georgetown University Security Studies Program, Critical Issue Task Force*, br. 9., 2015.

¹¹ A. BREIVIK, *n. dj.*

¹² Jean BAUDRILLARD, *Duh terorizma*, Zagreb, 2003., str. 38. – 39.

¹³ *Isto*, str. 24.

¹⁴ *Isto*, str. 25.

¹⁵ Usp. Henry CHU, „Mass killer Breivik threatens hunger strike for better games and gym“, *LA Times*, 18. II. 2014., <<http://www.latimesworld/worldnow/20140218/la-fg-wn-norway-breivik-hunger-strike-story/>>, (1. XI. 2019.).

„posvema oslobodilo ideoloških obrazloženja“¹⁶, a ni Baudrillardova prema kojoj smo se u suvremenoj sveprisutnosti terorizma odmakli „daleko onkraj politike i ideologije“.¹⁷ Naprotiv, vrijednost ideologema ponovo raste, osobito među gnjevnim bijelim muškarcima.¹⁸ Prije rata, pa i onoga molekularnog i građanskog, moraju se zauzeti strane. Na početku Breivikova kompendija stoji: „Ideologija je moć koja podčinjava stvarnost, njen je krajnji rezultat koncentracijski logor, gulag ili grob“¹⁹, što je rečenica koju bi mogao potpisati svaki savjesniji kritičar kulture. Tarrant se u svome manifestu optira kao eko-fašist, za njega je prirodno okruženje „pretvoreno u prah i opredmećeno“, a zapadna kultura „trivijalizirana i zdrobljena u besmisleno ništavilo“²⁰.

Ne zadovoljava ni većinski odobren stav o slučajevima krajnje i, stoga, kažnjive poremećenosti. Klinička psihologija kao moćna i unosna instanca društvenoga discipliniranja suviše revno ispisuje dijagnostičke kartice terminima kao što su šizofreni ili narcisoidni poremećaj osobnosti. No, kako onda objasniti sasvim lucidne intervale ove ubilačke proze? Pola godine prije uhićenja čikaški bombaš Ted Kaczynski anonimno objavljuje esej naslova *Industrijsko društvo i njegova budućnost*, rad kojim snažno odjekuju nazori kritičke prakse: usprkos dijagnozi tu će se naći uvjerljivi argumenti otpora koji sežu od Thoreauova koncepta civilnoga neposluha do suvremenih inačica anarhizma, poput onih u opusu Johna Zerzana i Jacquesa Ellula.²¹ Čekajući izvršenje smrtno presude, Timothy McVeigh, bombaš iz Oklahome, piše *Esej o licemjerju* u kojem čitatelja suočava s razornom propozicijom: „Svatko tko odobrava američko bombardiranje Iraka, po načelu moralne ravnoteže, odobrava i bombardiranje vladine zgrade u Oklahomi.“²² Gore Vidal se tri godine dopi-

¹⁶ H. M. ENZENSBERGER, *n. dj.*, str. 16.

¹⁷ J. BAUDRILLARD, *n. dj.*, str. 13.

¹⁸ U konciznoj analizi Breivikovih ideoloških stajališta iz *Deklaracije* Thomas Hegghamer čak nalazi elemente nove, makronacionalističke doktrine: „Pomnijim pogledom ustanovljujemo kako stavovi g. Breivika ne pristaju ni u jednu od etabliranih kategorija desničarske ideologije, kao što su bjelački suprematizam, ultranacionalizam ili kršćanski fundamentalizam. Umjesto toga otkrivamo novu doktrinu civilizacijskog ratovanja koja se čini kao kršćanska verzija Al-Qaide.“ Thomas Hegghamer, „The Rise of Macro-nationalists“, *The New York Times*, 31. VII. 2011., <<http://www.nytimes.com/2011/07/31/opinion/sunday/the-rise-of-the-macro-nationalists.html>>, (27. IX. 2019.).

¹⁹ A. BREIVIK, *n. dj.*

²⁰ B. TARRANT, *n. dj.*

²¹ Usp. Theodore KACZYNSKY, *Industrial Society and Its Future*; <<http://www.editions-hache.com/essais/pdf/kaczynsky2/pdf>>, (13. X. 2019.).

²² Timothy J. MCVEIGH, *Essay on Hypocrisy*; <<http://www.outpost-of-freedom.com/mcveigh/ok-caug98.htm>>, (11. IX. 2019.).

sivao s McVeighom i za najsuptilnijega američkog kritičara nema sumnje: ovdje nikako nije riječ o zločinu jednoga luđaka – postoji motiv, postoji logika i ona se ne može otpisati za volju javnosti koja traži brzu i pravičnu odmazdu.²³

Imunost zločina na osudu uznemiruje jednako kao i njegov poriv za razumijevanjem. Ako zločin nije logika luđaka, odvojena od svijeta i neusklađena s njime, već je logika svijeta u kojem živimo, onda je krivicu moguće prenijeti i na žrtve. Samo korak dalje i logika žrtvovanja postaje nužna: groza svijeta mora se podijeliti ravnomjerno, mora zahvatiti i one koji u njoj ne sudjeluju. Tako se načelo moralne ravnoteže naposljetku izvrće u apologiju zločina. Potrebno je stoga učiniti korak natrag i, shodno dostojanstvenomu učenju detekcije, analitički iskušavati imunost zločina, njegova prava i njegovu logiku, sve dok ne prizna svoju strašnu istinu.

Prije svega, treba reći kako koherencija ubilačkoga diskursa ne može izdržati usporedbu s uзорitim primjercima vrste. Ova je usporedba bitna iz dvaju razloga. Pomoću nje se, naime, može pomnije ispitati teza o ubrojivosti i, što je puno važnije, registrirati povijesni status diskursa. Tako dolazimo do uvida o uvjetovanosti ubilačke logike. Njezin poriv za razumijevanjem i njezina kritika imaju društveno podrijetlo i nikako nisu privilegija individualne svijesti. Zapravo je tankočutnost društvene kritike odnegovana u okrilju javnoga mijenja, točnije, njezin je nusproizvod – to je, uostalom, najvažnija spoznaja Habermasovih ranih istraživanja javne sfere.²⁴ Svijest o grozi svijeta ima kri-

²³ Čak i ako je teško razlučiti Vidalove namjere u ovome slučaju, on je, naime, uvijek bio i kritičar i provokator američkoga kulturnog establišmenta, njegova kritika osvetničkoga narativa snažno pogađa istinitovorni medijski režim. U esejističkoj zbirci *Trajni rat za trajni mir* Vidal će u karakterističnoj idiosinkratičnoj maniri pažljivo secirati privatni i javni aspekt McVeigheva slučaja. Kao i mnogo puta prije, reći će u eseju *Značenje Timothyja McVeigha* da licemjerje i pravedništvo idu ruku pod ruku čim smije biti samo jedna priča, ona u kojoj „jedan čovjek, prirodno zao, hoće uništiti nedužne živote nemajući nijedan drugi razlog osim spontanog uživanja u zločinu.“ Usp. Gore VIDAL, *Perpetual War for Perpetual Peace: How we got to be so hated*, New York, 2002., str. 43. – 123.

²⁴ U funkcionalnim preobrazbama javne sfere Habermas uočava ne samo znakove jedne „uprizorene i manipulativne pojavnosti“ nego i jasnu entropijsku tendenciju koja odolijeva povijesnomu pritisku. Javno mnijenje preobražava se po uputama interesne dijalektike i njezin se emancipatorski potencijal postupno troši u pseudoprivatnim i pseudojavnim prizorima: „Idealni buržujski model pretpostavlja da će iz utemeljene unutarnje domene i prema javnosti orijentirane subjektivnosti javna sfera postati kultivirana. Umjesto toga, ona je danas ... posredstvom masovnih medija preinačena u sferu kulturne potrošnje. Deprivatizirana regija unutarnjeg je masmedijski ispražnjena, a pseudojavna sfera ne-više-kultivirane javnosti spojena je da tvori neku vrst superfamilijarne zone familijarnosti.“ Jürgen HABERMAS, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, 1991., str. 162.

tičku snagu tek u formi kolektivnoga jezika, otamo ona šalje signale koji se povratno očituju u formi privatnoga jezika.

Evo dva povijesna primjera. Prije tri stotine godina, dakle u doba prvih snažnijih izdanaka raspravljačke proze, Swift objavljuje esej pod naslovom *Skromni prijedlog*. Ova rasprava, dakako, ne može iscrpiti sve vrline ove prozne avangarde, ipak je riječ o najprodornijem uzorku *swiftovske* satire, no istaknut će se najvažnija: ona se usuđuje misliti nezamislivo i prikazati neprikazivo. Gladna irska djeca uzgajaju se i serviraju na trpezama bogataša. Groza svijeta prelama se u diskursu i odjednom savjest kao legitimacija epohe izgleda potrošeno. Umjesto savjesti istupa svjetovna kritika, ona je instanica koja preuzima epohalnu legitimaciju:

Već sam izračunao da troškovi odgoja prosjačkog djeteta (tu uključujem sve krpice, radnike i četiri petine farmera) iznose otprilike dva šilinga godišnje, uključujući rite; i vjerujem da nijedan gospodin neće žaliti izdvojiti deset šilinga za leš dobro ugojena djeteta, koji, kao što rekoh, daje četiri obroka izvrsno hranjivog mesa pojedenih u društvu nekolicine prijatelja ili s vlastitom obitelji. Tako će dotični gospodin naučiti biti dobar gospodar i stanodavac, omiljen među svojim stanoprimcima, a majka će zaraditi osam šilinga neto i biti sposobna za rad dok ne rodi još jedno dijete.²⁵

Satira kao izraz svjetovne kritike izum je osamnaestoga stoljeća. Rezultat je ubrzane i usložene korespondencije privatnoga i javnoga jezika. Swift objavljuje *Skromni prijedlog* u obliku pamfleta, anonimno i o svome trošku. Pamflet je u to doba označavao jeftinu, polemički intoniranu publikaciju kojom su se služili protagonisti javne sfere kako bi razobličili okoštale obrasce prakse. Swift je u tome neprikosnoven. Distanciranost njegova pseudoznanstvenoga jezika utoliko snažnije i neposrednije pogađa afektivne mehanizme posrnula svijeta.²⁶ Njegov smijeh porobljava, fiksira pozornost, osuđuje. No, s druge strane, satira je izraz neminovnoga sukoba privatne i javne sfere. Sudionici u tome procesu nisu samo protagonisti, već i antagonisti, primorani privilegiju autoriziranja pretpostavljati kritičkoj praksi.²⁷ Da bi izrekli strašnu istinu, oni

²⁵ Jonathan SWIFT, *A Modest Proposal & other short pieces including Tale of a Tub*, Hazelton, 2008., str. 8.

²⁶ „Naši me trgovci uvjeravaju kako su djevojčice i dječaci do dvanaeste godine bezvrijedna roba, čak i kad dosegnu tu dob, njihova vrijednost na burzi ne doseže više od tri ili tri i pol funte, što nikako ne može biti isplativo niti njihovim roditeljima niti kraljevstvu, s obzirom da troškovi hranjenja i oblačenja iznose barem četiri puta toliko.“ *Isto*, str. 7.

²⁷ U toj će slijepoj mrlji diskursa kritička teorija nalaziti svoje polazišne argumente. Neovjeren u praksi, diskurs nužno postaje instrumentaliziran praksom. Forma prestaje biti idealna kategorija

se moraju čuti, a da bi se čuli, moraju podesiti svoj izraz uhu publike. Sama je forma njihova diskursa sredstvo discipliniranja. Na taj se način u jednome te istome pokretu diskursa praksa i oblikuje i razobličuje. Swift je i u tome neprikosnoven. *Swiftovski* smijeh u isto vrijeme porobljava i oslobađa, osuđuje i prosuđuje.

Stotinu godina poslije De Quincey objavljuje esej *O ubojstvu kao vidu lijepe umjetnosti*. Esaj je objavljen u časopisu *Blackwood's Magazine* 1827. godine i izaziva senzaciju. Uspjeh ne čudi. Pisan u obliku traktata, besprijeckorno ugođenom koterijskom dikcijom i suspregnutom ironijom, on persiflira civilizirani pogled odozgo: ubojstvo se veliča kao umjetnička forma. Moderna se kritika opet usuđuje iskazati neiskazivo i misliti nezamislivo. Evo kako De Quincey problematizira filozofsku smrt:

Hobbes – zašto, ili po kojem načelu, nikad nisam uspio razumjeti – nije bio ubijen. Ovo je svakako glavni previd ljudi od profesije sedamnaestog stoljeća; jer je on u svakom pogledu prikladan subjekt ubojstva, osim što je bio mršav i suhonjav; jer je imao novaca, i nije (što je vrlo smiješno) imao prava opirati se; s obzirom da, kako sam kaže, neodoljiva moć stvara najviše oblike prava, buntovništvo je najcrnje vrste opirati se ubojstvu kada vas kakva sposobna snaga hoće ubiti. Usprkos tome, gospodo, što nije bio ubijen, zadovoljstvo i utjeha mi je uputiti vas na činjenicu (koju on sam svjedoči) da je tri puta bio gotovo ubijen.²⁸

De Quinceyjeva proza sadrži sve vrline *swiftovske* kritike, čak i više. Izraz je jednako učinkovit, jednako snažno odzvanja u rastućoj kakofoniji mnijenja, ali je pritom čišći, profinjeniji. Dijagnostika ovdje ne zakazuje, naprotiv: proizvodi viškove. S jedne strane, autorova proza provocira konzervativno umijeće vrjednovanja i ostaje aktivna isključivo na razini diskursa.²⁹ S druge

i postaje kulturna konvencija. O tome, svaki na svoj način, pišu Simmel u eseju *Pojam i tragedija kulture* i Benjamin u eseju o Baudelaireu. Usp. Georg SIMMEL, *Kontrapunkti kultura*, Zagreb, 2014., str. 27. – 54. i Walter BENJAMIN, *Estetički ogledi*, Zagreb, 1986., str. 23. – 100. Adorno u trećem dijelu *Minima Moraliae* piše: „Jezik je, prema vlastitoj objektivnoj supstanciji, društveni izraz i tamo gdje se kao individualan oštro odvojio od društva. Promjene koje mu se u komunikaciji događaju sežu do u komunikativni materijal pisca. Ono što se u upotrebi biva na riječima i jezičkim formama pokvareno, dospijeva oštećeno u povučenu radionicu. A tamo se istorijske štete ne daju reparirati. Istorija ne samo da tangira jezik nego se događa usred njega.“ Theodor W. ADORNO, *Minima Moralia: refleksije iz oštećenog života*, Sarajevo, 1987., str. 218. – 219.

²⁸ Thomas DE QUINCEY, *Miscellaneous Essays*, Boston, 1865., str. 35.

²⁹ Tu se dijagnostički putovi ponovo računaju, suzdržanost engleske kritike s kraja devetnaestoga i početka dvadesetoga stoljeća spram De Quinceyja, a osobito Leslieja Stephena i Virginije Woolf. Prevladavajuće je mišljenje da je ovdje ipak riječ o o slučaju „manner over matter“ Usp. Leslie STEPHEN, „Thomas De Quincey.“ *Hours in a Library*, sv. I., London, 1874., str. 237. – 268. i Virginia WOOD, „Impassioned Prose.“ 1926. *Collected Essays*, Hogarth Press, sv. I., 1966, str. 165. – 172.)

strane, ona provocira progresivno umijeće historiziranja: ovdje je njezina visoko razvijena stilizacija posljedica kontradiktornih odnosa koji vladaju na tržištu mišljenja: da bi se civilizacijski pogled odozgo mogao persifilirati, on se prvotno mora personificirati. No, u De Quinceyjev diskursu ipak postoji jedna razlika, bitnija od raspona retoričkoga ili etičkoga fraziranja. Povijest se u *Ubojstvu kao vidu lijepe umjetnosti* prikazuje kao pozornica na kojoj vježba genij ubojstva i stoga se proteže preko obzora konkretne javne sfere. Na taj se način svjetovna kritika pretvara u kritiku povijesnoga usuda. Produbljujući kritiku svijeta, De Quincey ujedno troši njezin aktivni sadržaj, a moderni diskurs pokazuje prve znakove krize.

Praksa, dakle, primorava diskurs na stalnu preobrazbu. Njegova logika i istina ovise o potrebama svijeta, zato je svaka usporedba ujedno i dijagnoza. Ova je dijagnostika u navedenom slučaju pogubna: u usporedbi sa Swiftom i De Quinceyjem ubilački diskurs nije ni izbliza tako ubojit. Riječ je jednostavno o drugorazrednoj literaturi. Tarrant piše u rudimentarnoj retoričkoj formi pitanja i odgovora, što je bijedna evokacija Sokratove majeutike. On će na početku svojega manifesta tripot skandirati: „Stopa rođenja!“³⁰, što je opet bijedna evokacija *Ljievoga marša* Majakovskoga. Ako je i studiozniji, Breivik nije i profinjeniji autor. Njegovo monotono nizanje općih fraza, lišeno selekcije i dinamike, izaziva jedino dosadu.

Naravno, ova se usporedba tiče ustroja diskursa i njegove koherencije u određenome povijesnom ambijentu. Mit o autorstvu može trajnije zaživjeti samo pod uvjetom da se njegovi obrisi jasno razlikuju od obrisa svijeta. Riječima ranoga Lukácsa, potrebe forme postupno postaju suviše velike i raznovrsne da bi se mogle zadovoljiti sredstvima univerzalnoga kolektivnog jezika.³¹ Swiftova i De Quinceyjava satira stoga predstavlja distancu: između

postupno prelazi u viziju *prognostičkih* stilskih postupaka i bezinteresne kritičke proze kakvu će pisati Walter Pater i Matthew Arnold. Usp. Lois Peters Agnew, *Thomas De Quincey, British Rhetoric's Romantic Turn*, SIUP, 2012.

³⁰ B. TARRANT, *n. dj.*

³¹ Iako Lukács prvenstveno govori o povijesnim uvjetima nastanka romaneskne forme, njegovi rani uvidi samom svojom dijalektičkom prenapregnutošću nadmašuju puki povijesni kauzalitet. Za mladoga Lukácsa forma je opna svijeta, istovremeno se konkretno unosi u svijet i čini njezinu mističnu supstancu. Evo kako jednom rečenicom opisuje povijesni trenutak kada je nastanak romana moguć: „Za forme više ne postoji totalitet koji se samo prihvaća: zato one moraju ono što oblikuju ili da toliko suze i isprazne da ga mogu nositi ili su prisiljeni da neostvarljivost njihovog nužnog predmeta i unutarnje poništavanje onog jedinog mogućeg polemički dokažu unoseći tako krhkost

svijeta i autora, između privatnoga i javnoga, između virtuoznoga i manifestnoga. Izraz se uznosi iznad svijeta i tako ističe svoju pasiviziranu nadmoć. U naličju ove dijalektike gomilaju se svjetovni prizori i oni pritišću diskurs odozdo. Na kraju se čini kako se groza svijeta prelama u autoriziranome diskursu samo da bi je učinila podnošljivom.

Proze Breivika i Tarranta, McVeigha i Kaczynskoga lišene su autorskoga mita. Njezin je sadržaj manifestan, njezine se potrebe tiču onoga ovdje i sada. Tarrant tvrdi kako je „pisanje memova“³² stvaralačka strategija trenutka, a Kaczynski kako se „umjetničke forme današnjice fokusiraju na moralnu niskost, očaj i poraz.“³³ Njihova neposrednost priziva avangardu s početka 20. stoljeća, priziva Benjaminov apel, izrečen u prvome fragmentu *Jednosmjerne ulice*, da se odbaci pretenciozna gesta knjige i preuzme urgirajući jezik ulice i reklame.³⁴ Tarrant piše: „Moć uvjeravanja ne leži u statistici, budite kreativni, slikajte, pišite, pjevajte, plešite.“³⁵ Sada i ovdje znači iskoračiti u praksu, znači premostiti onu autorsku distancu i prijeći na drugu stranu. Potrebno je razračunati se sa svjetovnom grozom. I tu se konačno razotkriva sva bijeda i iluzornost ubilačkoga diskursa.

Prvo, njegova se deklarativna narav nasilno želi prenijeti u koherenciju svijeta. Ili mi ili oni. Takva dihotomija jednostavno briše proturječje na kojem počiva odnos privatne i javne sfere, ali isto tako svjedoči o epohalnoj krizi koju oni pod svaku cijenu hoće pretvoriti u krizu svrhovitosti. Breivik govori o propasti europskoga sustava vrijednosti, evocira zlatno doba pedesetih, doba oivičenih travnjaka i pedagoški zbrinutoga potomstva.³⁶ Naravno, kriza vrijednosti ili određenoga načina života o kojoj Breivik govori gotovo je sentimentalna u svojoj naivnosti. Luhmann nas uči kako sustav projicira takve vrijednosti na ekran svojih svrha kako bi osigurao koherenciju, za sustav pojmovi uzrok i učinak ne označuju „određene *karakteristike* događaja, kao npr. „moć“ djelovanja ili sakupljanje uzroka. Oni nisu ništa više do *variable*, praznine za izmjenu funkcionalno istovrijednih mogućnosti. Njihova naroči-

gradnje svijeta u svijet forme.“ Georg LUKÁCS, *Teorija romana: jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama velike epske literature*, Sarajevo, 1990., str. 29.

³² B. TARRANT, *n. dj.*

³³ T. KACZYNSKY, *n. dj.*

³⁴ Usp. W. BENJAMIN, *Jednosmerna ulica*, str. 7.

³⁵ B. TARRANT, *n. dj.*

³⁶ Usp. A. BREIVIK, *n. dj.*

tost, a time i karakterističnost kauzalnosti u tome je da su oni *jedan za drugoga funkcionalna odnosna stanovišta*.³⁷

Luhmannova tehnicirana proza djeluje otrježnjujuće, osobito kada je u pitanju sentimentalni poziv na očuvanje zapadnjačkoga *stila* prožimanja dijagnostike i prognostike. Sustavni cinizam izravni je odgovor na svjetovnu krizu. Kada dijagnoza uzroka zakaže, potrebno je aktivirati višu instancu, onu koja prognostički, za buduća vremena, otkupljuje grijehe svijeta. Čini se kako je taj mehanizam napokon potrošen. Kritika kao i ranije metafizika ostaju ni-jeme: na mjestu uzroka stoje praznine. Jedino što preostaje jest funkcionalno ih povezati. Drugim riječima, potrebno je sustavno korigirati pozadinske priče tako da one nikad ne prerastu okvire svoje iluzornosti. Diskurs, naime, pripada sustavu, nipošto svijetu. Zato je kriza, ili čak propast svijeta, tek pitanje vremena, nikako opstojnosti sustava. Udarajući na sustav, ubojica današnjice juriša na vjetrenjače jer sustav ne postoji, to je nadmoćna negativna istina njegove ontologije, ali omogućuje postojanje.

Drugo, u njihovoj prozi postoji histerična tendencija da se kulturni ambijent pretvori u prirodni proces koji prijeti opstanku privilegirane vrste. Stoga je nasilje jedini mogući odgovor. Tarrantovi skandirajući prizivi izgubljenoga prava, Breivikova anatema političke korektnosti, fatalizam tehno-kritike Kaczynskoga, sve to govori u prilog potrebi da se istakne i opravda fiziologija čina. No, tako se poništava jedini valjan argument, a to je argument kritike. Svaki put kada se prirodno pravo nameće kulturnomu, kritika je obezvrijeđena, tako glasi središnja teza Judith Butler.³⁸ Opet zakazuje dijagnostika. U izjednačavanju prirodnoga poretka i poretka stvari ubilačka proza briše granicu između kritike i groze svijeta i naposljetku prenosi zarazu na sebe samu.

³⁷ Niklas LUHMANN, *Teorija sistema: svrhovitost i racionalnost*, Zagreb, 1981., str. 23.

³⁸ Tu će tezu Judith Butler uporno i uvjerljivo ponavljati cijelom putanjom elipse *Nevolja s rodom*. Ipak, ona najuvjerljivije rezonira u razotkrivanju onih mehanizama potiskivanja koje suvremena teorija uzima kao metodološko ili načelno polazište. U potpoglavlju *Političko tijelo Julije Kristeve* piše: „No, ja želim reći da bi svaka teorija koja tvrdi da se označivanje temelji na poricanju ili potiskivanju ženskog načela morala razmotriti ja li ta ženskost doista izvanjska kulturalnim normama koje je potiskuju. Drugim riječima, prema mojem viđenju, potiskivanje ženskoga ne zahtijeva da potiskivanje i objekt potiskivanja budu ontološki različiti. Dapače. Može se reći da potiskivanje proizvodi objekt koji poriče.“ Judith BUTLER, *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb, 2000., str. 98.

U beziznimnoj osudi ona ne može izuzeti sebe – to je, kako kaže Derrida na početku druge serije predavanja o smrtnoj kazni, njezin *petitio principii*.³⁹

Naposljetku, i unatoč svemu, ubojice kreću u svoj pohod. McVeigh ostavlja autobombu pred vladinu zgradu, Breivik odlazi u kamp mladeži laburističke stranke, a Tarrant uživo prenosi napad na džamiju. Pritom se u njihovučinu očituje nepodnošljiva doza ushita. Oni su križari današnjice⁴⁰, kako tvrdi Breivik, i istupaju u ime svih nas. Ovaj ushit uznemiruje više od svega jer govori da je epohalna kriza dosegla kulminacijsku točku. Njezina je koherencija potrošena i svedena na otpor podešen individualnim fantazijama. No, ovaj ushit ujedno govori i o karakteru epohe. Lyotard će postmodernu umjetnost vidjeti u obnovljenome jeziku Kantove estetike uzvišenoga. Postmoderna je umjetnost uzvišena, veli on, jer iznova proizvodi formu, a svijet je ionako već ispričana priča:

Postmoderna bi bila ono što u moderni aludira na nevidljivo u samom predstavljanju; ono što se opire utehi dobrih oblika, konsenzusu ukusa koji dopušta da se zajednički doživi težnja za nemogućim; ono koje se raspituje o novim predstavama ali ne kako bi u njima uživao, već da se time bolje izoštri osećaj kako postoji ono nevidljivo ... Upravo iz tog proizlazi činjenica da delo i tekst imaju karakter doživljaja, otuda, takođe, da dolaze prekasno za svoje autore ili, a što se svodi na isto, da rad na njima počinje uvek prerano.⁴¹

Lyotardova predodžba u sebi ima nešto utopijsko. On je više nego ijedan drugi suvremeni mislilac nastojao kritički i dijagnostički potencijal postmodernoga stanja projicirati u budućnost. U međuvremenu je ukinuta veza između postmoderne dijagnostike i prognostike, što dovodi do proizvoljne i pogubne manipulacije njezinim temeljnim kategorijama. Ubojičin ushit pokazuje kako se estetika uzvišenoga i utopija postmodernoga stanja proizvoljno i pogubno unose u svijet. Oni proizvode ubojstvo kao svjetovnu formu, troše ideologiju kao fikciju i pričaju pozadinsku priču čiji kraj uvijek dolazi prekasno.

³⁹ To je, uostalom, pitanje koje će Derrida na različite načine postavljati cijelim svojim opusom. Ono stoji na pročelju dekonstrukcijskoga svetišta: „Što je iznimka? ... Svako pomilovanje vrijednog tog imena, ako uopće postoji takvo, mora biti *iznimno*, treba biti iznimno, to je ukratko zakon pomilovanja: mora biti izuzeto iz zakona, iznad i izvan zakona.“ Jacques DERRIDA, *The Death Penalty*, sv. I., Chicago – London, 2014., str. 82.

⁴⁰ Usp. A. BREIVIK, *n. dj.*

⁴¹ J.-F. LYOTARD, *n. dj.*, str. 23.

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet

miroslav.galic@ff.unibl.org

UDK: 1:001

Prethodno priopćenje

FILOZOFI I NAUČNICI: PRIJATELJI ILI PROTIVNICI?

Sažetak

Iako je od samih početaka filozofija bila izložena podsmijehu ili bila shvatana kao „sumnjiva“ aktivnost koja podriva sistem (kao u slučaju Sokrata), čini se da je savremeno doba ipak doba u kojem ju se izlaže najžešćim kritikama, naročito kritici da je „besmislena“ i „beskorisna“. Društveni sistem koji je prevrednovao sve vrijednosti tako da znače efikasnost i profitnost, u filozofiji ne uspijeva vidjeti aktivnost koja bi bila u skladu sa njegovim novim „vrijednostima“.

Namjera je ovog rada razmotriti na koji je način transformacija prirodne filozofije u nauku, preko suviše uskog tumačenja iste kao „poraza“ filozofije od strane prirodne nauke, dovela do diskurzivnog sukoba između ove dvije koncepcije znanja. Naš stav je da između nauke i filozofije ne postoji stvarni sukob te da se prirodna nauka nipošto nije odrekla svog filozofskog porijekla, a istinski naučnici nikada nisu smatrali filozofiju smetnjom u svom istraživanju; upravo suprotno, najveći naučni umovi, poput Ajnštajna, smatrali su da bavljenje naukom na fundamentalnom nivou iziskuje dijalog sa filozofijom. Budućnost ljudskog znanja ne počiva samo na bavljenju jednim od ovih polja ljudskog znanja koje bi bilo jedino ispravno, već u zajedničkom poduhvatu i saradnji.

Ključne riječi: filozofija; nauka; znanje; sukob; saradnja.

PHILOSOPHERS AND SCIENTISTS: FRIENDS OR FOES?

Abstract

Although philosophy was exposed to ridicule or was seen as a "suspicious" activity that undermines the system (as in the case of Socrates) from its very beginnings, it seems that the contemporary era is the era in which philosophy is exposed to the most severe criticism, especially that it is "meaningless" and "useless". A social system

that has redefined all values to mean efficiency and profitability fails to see philosophy as an activity that would be in line with its new "values."

The purpose of this paper is to consider how the transformation from natural philosophy to science, through a too narrow interpretation of the same as a "defeat" of philosophy by natural science, has led to a discursive conflict between these two concepts of knowledge. Our position is that there is no real conflict between science and philosophy, that natural science has never given up its philosophical origins, and that true scientists have never considered philosophy an obstacle in their research; on the contrary, the greatest scientific minds, such as Einstein, thought that dealing with science at the fundamental level requires a dialogue with philosophy.

The future of human knowledge is not based solely on dealing with one of these fields of human knowledge which would be the only right one, but in a joint venture and cooperation.

Keywords: philosophy; science; knowledge; conflict; cooperation..

1. „Blesavi“ filozof

Ako je suditi po medijskoj slici koja se stvara o ulozi filozofije u savremenom društvu, prvenstveno od strane masovnih medija koji brinu o vlastitom profitu, a ne o valjanom izvještavanju, kao i po slici koja se stvara na društvenim mrežama i različitim televizijskim emisijama naučno-popularnog tipa, može nam se učiniti kao da je filozofiji, kao ljudskom poduhvatu koji ima za cilj ozbiljno i strogo razmatranje prirode stvarnosti, odzvonilo. Stiče se utisak da se ništa što je povezano sa filozofijom više ne shvata ozbiljno, a širenjem humorističnih internetskih *memeova* i hipertrofiranim pozivanjem na nauku u popularnim televizijskim emisijama, taj utisak se samo pojačava.¹ U društvu u kojem su mediji daleko prodorniji u širenju ideja i stavova od klasičnog načina putem knjiga i naučnih članaka te u kojem na ovakav način oblikovano javno mnjenje značajno utiče na politike i prakse svakodnevnog života, uloga tih medija i njihovog nenaučnog diskursa značajno utiče ne samo na percepciju filozofije kao ljudske djelatnosti, već i na njen konkretan status i opstanak u tom i takvom društvu. Međutim, mi nismo dužni takvu sliku prihvatiti kao istinitu. Javno mnjenje nije pozvano da sudi o stvarima o kojima ne može da

¹ Kao ilustraciju ovoga možemo, između ostalog, navesti *Facebook* stranicu za promovisanje filozofije *Philosophy Matters* koja često postavlja različit humorističan i autoironičan sadržaj u vezi filozofije ili popularni televizijski šou *Mythbusters*, koji se donedavno emitovao na televizijskoj mreži *Discovery* u kojem je jedan od voditelja, Adam Sevidž (Adam Savage), često izgovarao rečenicu *Do it for the science!*.

sudi, ali perpetuiranje ovakvog stava, naročito kroz medije, stvara utisak da je filozof taj koji bi imao da se opravda pred istom tom javnošću.

Naravno, filozofiju ovakav način nipodaštavanja prati još od vremena koje se smatra njenim začetkom – od doba Talesa iz Mileta, koji je, kako nam prenosi Aristotel, posmatrajući zvijezde dok je šetao upao u bunar i čemu se sluškinja podsmijavala. O tom podsmijehu, na vrlo duhovit način, piše Sajmon Kričli (Simon Critchley) govoreći o nespretnosti i „blesavosti“ filozofa u stvarima koje se tiču svakodnevice i koje čine da izgleda poput lakrdijaša:

Šta je onda filozof? Odgovor je jasan: objekt podsmijavanja, zbunjeni lakrdijaš, predmet bezbrojnih šala od Aristofanovih „Oblakinja“ do Mel Bruksove (Mel Brooks) „Istorije svijeta, dio prvi“. Uvijek kada je filozof prinuđen da govori o stvarima koje su neposredno oko njega, on čini da se ne samo tračka djevojka, već i svi drugi grohotom smiju. Nespretnost filozofa u svakodnevnim stvarima čini da izgleda glup ili „odaje utisak proste blesavosti“. Dolazimo do prilično pajtonovske definicije filozofa: onaj koji je blesav.²

Naravno, ovde bi valjalo naglasiti da Tales nije bio samo filozof, jer razlike između filozofije i nauke tada nije ni bilo. Podsmijavanje kojemu je bio izložen možemo tumačiti i kao istovremeno podsmijavanje nauci (ipak, posmatrao je nebo kada je upao u bunar).

Ono što predstavlja daleko veći problem i izazov jeste percepcija filozofije od strane nauke kao još jednog ljudskog poduhvata kojim se stvarnost pokušava razumjeti na ozbiljan i strog način. Izuzetni rezultati koje je postigla savremena prirodna nauka, naročito tokom 20. vijeka, uticali su na to da se upravo naučna spoznaja etablira kao dominantna u odnosu na filozofiju. Upravo ti rezultati i njihova praktična upotrebljivost i efikasnost, su doveli do toga da izvjestan broj naučnika na filozofiju gleda snishodljivo i da joj oduzima pravo da bude mjerodavna u svom propitivanju stvarnosti, dajući prednost samo naučnom pogledu na svijet.

To nas stavlja u poziciju da se zapitamo o tome kakva je uloga filozofije u savremenom svijetu čiju spoznaju bitno obilježava nauka, a naročito da se zapitamo o međusobnom odnosu filozofske i naučne spoznaje. Da li je taj odnos prijateljski ili neprijateljski i da li (percipirani) neprijateljski odnos između nauke i filozofije kao načina ljudske spoznaje svijeta i stvarnosti dolazi iz nji-

² Simon CRITCHLEY, „What Is a Philosopher?“, The New York Times, 16.V.2010., <<https://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/05/16/what-is-a-philosopher/>>, (09. XI. 2019.)

hove suštinske suprotstavljenosti ili se to (percipirano) neprijateljstvo korijeni u nekim vanjskim činiocima? Ako se obratimo naučnicima, vidjećemo da su njihovi lični stavovi po pitanju odnosa filozofije i nauke u izvjesnom smislu podijeljeni. Dok jedni filozofiju posmatraju kao sastavni dio svog naučnog poduhvata, drugi prema njoj ne gaje naročito pozitivna osjećanja.

2. „Smrt“ filozofije i „trijumf“ nauke

Kad je riječ o naučnicima koji prema filozofiji ne gaje naročito pozitivna osjećanja, posebno možemo istaknuti dvojicu: Nila Degrasa Tajsona (Neil deGrasse Tyson) i Stivena Hokinga (Stephen Hawking).

Ranije smo pomenuli na koji način savremeni mediji i načini komunikacije utiču na javno mnjenje i formiraju ga. Pomenuti dvojac je tokom svoje karijere izgradio značajno medijsko prisustvo, kao i reputaciju popularizatora i glasnogovornika nauke, a svojom eksponiranošću je imao zaista veliki uticaj na njenu medijsku sliku. Tajson je, između ostalog, bio voditelj nastavka čuvene naučno-popularne dokumentarne serije „Cosmos“, koju je tokom 1980ih vodio čuveni Karl Sagan (Carl Sagan). Međutim, za razliku od Sagana, koji je imao nevjerovatan osjećaj za kompleksnost prirodnih pojava, te kroz svoju više nego očiglednu ljubav prema nauci nikada nije širio negativnu sliku drugih ljudskih pregnuća (pa ni filozofije), Tajson će u svojim javnim istupima zastupati prilično ogoljenu i ciničnu verziju pogleda na filozofiju, sliku koja u suštini predstavlja scijentizam. Njegov stav, višestruko ponavljan na brojnim njegovim javnim istupima, je da se „filozofija razdvojila od fizičkih nauka“ i da više ne može dati nikakav doprinos njihovom razvoju, kao i da iako postoje brojna polja kojima se filozofija može baviti, područje prirodnih nauka (naročito fizike) nije jedno od njih.³ Već i sam pomen filozofije kod njega proizvodi nadmene i cinične reakcije, kako nam svjedoči njegov prijatelj, evolucionisti biolog i filozof nauke Massimo Piljuči (Massimo Pigliucci)⁴.

³ Kao primjer navodimo jedno njegovo javno gostovanje skupa sa Ričardom Dokinsom (Richard Dawkins) dostupno na: <<https://www.youtube.com/watch?v=AuCPCjtpVOw>>, (09. XI. 2019.).

⁴ Massimo PIGLIUCCI, „Neil deGrasse Tyson and the value of philosophy“, *Scientia salon*, 12. V. 2014., <<https://scientiasalon.wordpress.com/2014/05/12/neil-degrasse-tyson-and-the-value-of-philosophy/>>, (09. XI. 2019.).

Iako Tajsonov pogled na filozofiju izgleda prilično sumorno, ono što će o ulozi filozofije u odnosu na nauku reći jedan od (makar u popularnom diskursu tako percipiran) najvećih naučnih umova s kraja 20. i početka 21. vijeka, Stiven Hoking, izgleda još sumornije. Za Tajsona, filozofija je nešto besmisleno, smiješno, lakrdijaško (kako to već reče Kričli), ali joj ipak priznaje da postoje određena polja u kojima je ona ta koju se treba prvu pitati. Izuzev naučnog, razumije se. Po Hokingu, filozofija je mrtva u potpunosti i više ju se nema šta pitati niti konsultovati. On kaže da samo i jedino nauku se odsad ima pitati o znanju i o onome što znanje jeste, jer razvoj naučne spoznaje je otvorio frontove znanja kojima filozofija više ne može pristupiti i samo naučnici su oni koji sobom nose luču spoznaje:

[Lj]udi su oduvijek postavljali brojna pitanja: Kako možemo razumijeti svijet u kom se nalazimo? Kako se ponaša svemir? Kakva je priroda stvarnosti? Odakle je sve ovo poteklo? Da li svemir ima tvorca? (...) Tradicionalno, ovo su pitanja za filozofiju, ali filozofija je mrtva. Filozofija nije pratila razvoj moderne nauke, naročito fizike. Naučnici su postali lučonoše otkrića u našoj potrazi za znanjem.⁵

Još jedan od onih koji između nauke i filozofije vidi suštinsku suprotstavljenost, do te mjere da filozofiju optužuje za ometanje naučnog istraživanja, jeste američki fizičar i nobelovac Stiven Vajnberg (Steven Weinberg). On u svojoj knjizi *Dreams of a Final Theory* čitavo jedno poglavlje posvećuje filozofiji – konkretnije kritici filozofije kao mogućeg doprinosa nauci, naslovljavajući ga *Against Philosophy*. Iako se djelimično ograđuje od stava da filozofija nema nikakvu vrijednost uopšte, jasan je u tome da ta vrijednost nema nikakve veze s naukom.⁶

Taj njegov stav ide dotle da ne samo da ne vidi bilo kakav doprinos filozofije nauci, već i da je smatra smetnjom naučnom istraživanju. On kaže:

Čini se da filozofsko znanje nije od koristi fizičarima – sa izuzetkom da su nam djela nekih filozofa pomagala da izbjegnemo greške drugih filozofa. (...) Uvidi filozofa koje sam izučavao činili su se nejasnim i beznačajnim u poređenju sa nevjerovatnim uspjesima fizike i matematike. (...) Nije mi poznat *niko* ko je aktivno učestvovao u napretku fizike u periodu nakon Drugog svjetskog rata čijem istraživanju su značajnije doprinijeli radovi filozofa.⁷

⁵ Stephen HAWKING – Leonard MLODINOW, *The Grand Design*, New York, 2010., str. 11.

⁶ Up. Steven WEINBERG, *Dreams of a Final Theory*, New York, 1994. str. 167.

⁷ *Isto*, str. 168. – 169.

Ono što on zamjera filozofiji je to da čak i kada je u nekim prošlim vremenima davala nekakav doprinos naučnom istraživanju, ona je više doprinosila tome da se njeni koncepti održavaju predugo i da ih se drži prerigidno, te je time nanosila više štete nego koristi.⁸ Iako su neke od filozofskih ideja, poput mehanicizma, imale izuzetno važnu ulogu u razvoju naučne slike svijeta, upravo su takve „herojske ideje“ donosile i najviše nevolja: „U nauci, kao i u politici i ekonomiji, nalazimo se u velikoj opasnosti od herojskih ideja koje su nadživjele svoju korisnost. Herojska prošlost mehanicizma postigla je takav prestiž da su Dekartovi sljedbenici imali velikih problema prihvatiti Njutnovu teoriju solarnog sistema.“⁹

Kao što vidimo, ovakav stav prema filozofiji možemo protumačiti kao neprijateljski. Stiče se utisak da između filozofije i nauke postoji nepremostiv jaz, koji, ako je ikada u prošlosti bio manji ili ako je tada postojala mogućnost njegovog premoštavanja, to više nije slučaj, a putevi nauke i filozofije su nadalje zauvijek razdvojeni. Po njegovom mišljenju, naučnik ne može sebi dopustiti luksuz traćenja vremena na sticanje znanja koja mu nisu neophodna u njegovim istraživanjima na polju nauke, a filozofska znanja su upravo takva vrsta znanja. Štaviše, cjelokupan napor filozofije, naročito kada su u pitanju problemi vezani uz nauku, on naziva „nerazumno neefikasnim“.

3. Nauka je filozofija i filozofija je nauka

Potpuno suprotno viđenje Vajnbergovom imao je jedan još slavniji fizičar i nobelovac – Albert Ajnštajn (Albert Einstein). Prema njegovom mišljenju, upravo su filozofski uvidi ono što pravi razliku između pukog bavljenja naukom kao zanatom i stvarnog istraživanja. U pismu koje je 1944. godine napisao Robertu Torntonu (Robert A. Thornton) on to eksplicitno i kaže: „Poznavanje istorijske i filozofske pozadine daje jednu vrstu nezavisnosti od predrasuda svoje generacije od kojih većina naučnika boluje. Ova nezavisnost koju stvara filozofski uvid je – po mom mišljenju – obilježje razlike između pukog zanatlije ili specijaliste i pravog tragaoca za istinom.“¹⁰

⁸ Up. *isto*, str. 169.

⁹ *Isto*, str. 169-170.

¹⁰ Don E. HOWARD, „Albert Einstein as a Philosopher of Science“, *Physics Today*, god. LVIII., 2005., br. 12, str. 2. <<https://physicstoday.scitation.org/doi/pdf/10.1063/1.2169442>>, (12. X. 2019.).

Prema Ajnštajnovom mišljenju, ne samo da je filozofija nešto što naučnika oslobađa predrasuda i čini ga boljim istraživačem, već su filozofija i nauka neraskidivo povezane. U svom članku iz 1936. godine, koji citira Hauard (Don E. Howard), Ajnštajn pita ne bi li zbog toga što je čovjek od nauke obično percipiran kao loš filozof, trebao da filozofiranje prepusti filozofima. Njegov odgovor je da to nipošto ne bi trebao, jer upravo je fizičar taj koji najbolje poznaje koji su najhitniji problemi sa kojima se susreće, te bi on sam trebao da se poduhvati filozofskog istraživanja, pogotovo u vremenu u kojem su „sami temelji fizike postali problematični“.¹¹ Dakle, ne samo da fizičar ne bi trebao odbacivati filozofiju, već bi i sam trebao biti filozof.

Kod Ajnštajna, dakle, nema ni traga mišljenju koje zastupa Vajnberg kako je filozofija smetnja naučnom istraživanju, te da fizičar naprosto nema vremena da se posvećuje „nerazumnoj neefikasnosti“ koja, prema njegovom mišljenju, odlikuje filozofiju. Naprotiv, kod Ajnštajna uočavamo jasan i nedvosmislen stav da su nauka i filozofija neraskidivo povezane u zajedničkom poduhvatu potrage za znanjem, te da su jedna bez druge nezamislive i nemoguće. O tome decidno kaže: „Uzajamni odnos epistemologije i nauke je vrijedan pomena. One zavise jedna od druge. Epistemologija bez dodira sa naukom postaje isprazna. Nauka bez epistemologije je – ukoliko je to uopšte zamislivo – primitivna i zbrkana.“¹²

Štaviše, on sam je imao vrlo prijateljske odnose sa brojnim filozofima svoga doba i isticao je koliko su filozofska djela uticala na sam razvoj njegovog naučnog rada. U pismu iz 1915. godine, koje je poslao Moricu Šliku (Moritz Schlick), on naglašava izuzetan značaj filozofije Ernsta Maha (Ernst Mach) i Dejvida Hjuma (David Hume) na razvoj njegove čuvene teorije relativnosti. U tom pismu Ajnštajn piše: „Ispravno si uvidio da je ova linija mišljenja imala izuzetnog uticaja na moje napore i zaista to je bio Ernst Mah, a još više Hjum, čiju raspravu o razumijevanju sam gorljivo i sa divljenjem čitao nedugo prije nego sam osmislio teoriju relativnosti. (...) Veoma je moguće da bez ovih filozofskih istraživanja ne bih mogao reći da bih uspio doći do rješenja.“¹³

¹¹ *Isto.*

¹² *Isto.*

¹³ Sarah KNAPTON, „Albert Einstein’s Theory of Relativity was inspired by Scottish Philosopher“, *The Telegraph*, 19. II. 2019., <<https://www.telegraph.co.uk/science/2019/02/19/albert-einsteins-theory-relativity-inspired-scottish-philosopher/>>, (12. X. 2019).

Jasno je da ne možemo prostim pozivanjem na Ajnštajново ime i njegov značaj reći da možemo odbaciti Vajnbergove stavove kao neutemeljene. Niti Vajnbergovo ime nije malo u svijetu fizike. Ali mi to ni ne činimo. Ono čime odbacujemo Vajnbergove stavove o beskorisnosti filozofije u nauci su rezultati do kojih su dolazili naučnici, pa i sam Vajnberg. Ajnštajn je bio jedan od onih koji su eksplicitno pisali o tome koliko filozofiji imaju zahvaliti za velike teorije do kojih su došli, a svojim djelom, stvaranim pod uticajem filozofskog promišljanja prirode u jednakoj mjeri kao i istraživanjem, daje nam za pravo da smatramo Vajnbergove argumente neutemeljenim.

Doduše, i sam Vajnberg nam daje makar jedan značajan argument protiv sebe – ukoliko je bavljenje filozofijom nešto što odvraća naučnika od njegovog naučnog rada, zašto sam Vajnberg posvećuje toliko vremena bavljenju jednom takvom besmislicom da joj posvećuje poglavlje knjige? Jasno je da je i on u dijalogu sa filozofijom i da njegova agitacija protiv filozofije predstavlja svojevrstan filozofski stav i njegov vlastiti doprinos boljem razumjevanju svijeta. Ukoliko nije tako, onda je i Vajnberg „nerazumno neefikasan“.

Umjesto zaključka

Nakon svega rečenog postaje nam jasnije da se o odnosu filozofske i naučne spoznaje ne može govoriti svođenjem na prostu dihotomiju pozitivnog ili negativnog. Isključivost u shvatanju tog odnosa može voditi samo osiromašivanju spoznaje uopšte, jednako naučne kao i filozofske. Ipak, kako su pojedinci ti koji se bave samim procesom spoznavanja, jasno je da će u tom procesu neki od njih zauzimati i takve isključive stavove, što u percepciji javnog mnjenja (ali i u posljedičnim političkim praksama) može dovesti do utiska o postojanju dva tabora koji su međusobno suprotstavljeni i od kojih je samo jedan ispravan. Tome dodatno pogoduje to što su savremeni mediji skloni uproštavanju i proizvođenju spektakla i sukoba u cilju sopstvenog boljeg tržišnog pozicioniranja. No, sve ove pojedinačne stavove i privatna mišljenja koje javno mnjenje doživljava kao sukob, treba posmatrati kao sastavni dio procesa spoznavanja, a nipošto kao sukob dva suprotstavljena tabora. Najveći dio tog utiska dolazi spolja – od strane medijske slike koja iz svojih razloga potencira sukobljenost, a nipošto iz nauke i filozofije same.

Na jednom mjestu Piter Heker (Peter M. S. Hacker) će reći da „iako su nauke stekle nezavisnost od filozofije, pogrešno bi bilo pretpostaviti da su postigle slobodu od pojmovne konfuzije“.¹⁴ Njegovo mišljenje je da je filozofija doprinos ne ljudskom znanju, već ljudskom razumijevanju. U tom smislu filozofija će uvijek imati svoje mjesto kao ljudski poduhvat koji svakoj generaciji treba iznova da obezbijedi uvide koje su sticale prethodne generacije, kao i njihovo pojašnjavanje. Heker kaže: „Filozofsko obrazovanje može pokazati put ka filozofskoj jasnoći (...). Ali izazovi, jednako stari kao i novi, iluzija, mistifikacija, suvoparnog sholasticizma, scijentizma i lažne preciznosti koju gaji logička tehnologija se mogu pokazati prevelikim, a filozofski uvidi i znanja mogu oslabiti. Svaka generacija mora za sebe postići filozofsko razumijevanje, a uvidi i pojašnjenja prethodnih generacija se moraju iznova sticati.“¹⁵

Dakle, filozofsko promišljanje nam ostaje kao stalni zadatak uprkos nevjerojatnom razvoju naučno-tehničkog aparata. Zaborav kritičkog odmaka, u kombinaciji sa ulaganjem prevelikog povjerenja u naučna saznanja, može nas dovesti u situaciju da nam sva ona znanja koja su nam prenijele ranije generacije postanu nejasna i nerazumljiva. Prosto jer ih ne dovodimo u pitanje, makar da bismo ih samo iznova potvrdili. Jer to je, kako i on kaže, zadatak svake generacije za sebe. I u tome možemo vidjeti značaj bavljenja filozofijom usred nauka.

Vidjeli smo da su veliki naučni umovi filozofiju smatrali prijateljicom nauke i nipošto u njoj nisu vidjeli prepreku koju bi trebalo zaobići ili je izostaviti iz naučnog delanja. To naravno ne znači da je po automatizmu filozofija „iskupljena“ i da joj se neće obraćati s podsmjehom oni koji svoju vjeru poklanjaju prvenstveno naučnim rezultatima. To možda mora biti tako. Kričlijev „blesavi“ filozof će se izlagati podsmijehu znajući da nije u sukobu s naučnikom. Zato neće uzimati za zlo pojedincima koji mu upućuju ružne riječi, jer on zna da znanje i razumijevanje nisu isto, te da će ga se kad tad pozvati da objasni, onda kad njegov kritičar ostane bez riječi. Kako je to lijepo sročio Kričli: „Možda je filozof taj koji će se posljednji smijati. Iako će filozof uvijek izgledati smiješan u očima glupaka i onih koji su opsjednuti održavanjem *statusa quo*, upravo obrnuto se dešava kad se od ne-filozofa traži da objasni pravdu

¹⁴ P. M. S. HACKER, „Philosophy: A Contribution, not to Human Knowledge, but to Human Understanding“. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, god. LXV., 2009., str. 132.

¹⁵ *Isto*, str. 153.

po sebi ili sreću ili bijedu uopšte. Daleko od rječitog, insistira Sokrat, glupak je 'zbunjen i zamuckuje'.¹⁶

Možda u tom kontekstu možemo iskoristiti i Vitgenštajnove (Ludwig Wittgenstein) riječi da „nisu problemi prirodne nauke ono što treba riješiti“¹⁷ te ih povezati sa Hekerovim da je filozofija doprinos ljudskom razumijevanju, a ne znanju. Poduhvat koji čine jednako nauka kao i filozofija je zajednički, iako nije potpuno isti. Znanje koje bi se nekritički akumuliralo, a čije promišljanje i razumijevanje bi izostajalo, bilo bi jalovo znanje. Jednako tako, promišljanje koje ne bi otpočinjalo sa činjenicama koje nam pruža naučna spoznaja, bilo bi isprazno. Zato sa sigurnošću možemo reći da filozofija i nauka ne mogu biti protivnici, to eventualno mogu biti pojedini filozofi i naučnici.

¹⁶ S. CRITCHLEY, *n. dj.*

¹⁷ Ludwig WITTGENSTEIN, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo, 1987. str. 187.

==Mate Buntić ♦ Jelena Mikulić=====

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru – ?

mate.buntic@ff.sum.ba – jelenaamikulic@gmail.com

UDK: 371.3:1]

Pregledni članak

MOGUĆNOSTI FILOZOFIJE ZA DJECU

Sažetak

Aktualni odgojno-obrazovni sustav zastupljen u našoj, ali i susjednim državama neprestano je pred novim izazovima, reformama, tehničkim i tehnološkim dostignućima. Jedan od težih propusta svakoga odgojno-obrazovnog sustava, osobito osnovnoškolskoga, jest nerazvijanje kritičkoga mišljenja i nekritičkoga pristupanja svakodnevnici kod učenika. Unatoč toj poraznoj činjenici malo se što radi kako bi se ona ispravila, a često se mogu naći primjeri gdje se u školstvu svjesno zatiru kritički pristup stvarnosti, samostalno mišljenje i iznošenja vlastitih stavova kod učenika. Ovu poraznu činjenicu davno je uočio Matthew Lipman koji se smatra pokretačem projekta *Philosophy for Children*, poznatijem po skraćenici P4C. Lipman je bio uvjeren da djeca ne samo da su sposobna govoriti o nekim težim temama nego su i prirodno sklonija čuđenju i propitivanju. Djeca su jednostavno željna znanja i odgovora na pitanje: Zašto? Ciljevi su ovoga rada predstavljanje razvoja ideje P4C-a, mogućnosti i sposobnosti djece za filozofsku misao, dobrobiti od uključivanja djece u program P4C, ali isto tako i određene kritike s obzirom na mogućnost filozofije za djecu.

Ključne riječi: filozofija; djeca; P4C; kritičko mišljenje; obrazovanje; odgoj

THE POSSIBILITIES OF PHILOSOPHY FOR CHILDREN

Abstract

The current educational system which is represented in our and surrounding countries is constantly facing new challenges, reforms, technical and technological achievements. One of more serious omissions of any educational system, especially primary, is not developing critical thinking and promoting an uncritical lifestyle approach among students in elementary schools. Despite this fact, little is being done to rectify it, and examples where teachers in primary education consciously suppress critical approach to reality, independent thinking and students' own views can often

be found. This devastating fact was long ago noted by Matthew Lipman, who is considered to be the initiator of the project Philosophy for Children, better known by the acronym P4C. Lipman was convinced that children are not only able to talk about some serious issues, but they are naturally prone to wondering and questioning. Children are simply eager for knowledge, eager to answer the question: Why? The aim of this presentation will be to present the development of ideas of P4C, the possibility and the ability of children to express philosophical thoughts, benefits from the involvement of children in the program of P4C, but also some criticism with regard to the possibility of philosophy for children.

Keywords: philosophy, children, P4C, critical thinking, education

Uvod

Filozofija za djecu (*Philosophy for Children*), ili kraće *P4C*, pokret je koji donosi određene promjene u ciljevima nastave, čime je privukao pažnju i stvorio entuzijazam kod velikoga broja ljudi. Zaživio je u mnogim osnovnim školama diljem svijeta te je za sobom povukao odlične kritike. Unatoč činjenici da je ovaj pokret relativno mlad, već možemo razlučiti kako rješenja koja ovaj pristup nudi za probleme u obrazovanju imaju korijene u onome što je jedinstveno ljudskomu rodu: naš kapacitet za samosvijest i vlastiti razvoj. To je pristup koji, kako se čini, popunjava primjetnu prazninu u suvremenome obrazovanju. Prepoznaje važnost stimuliranja intelektualnoga i moralnoga razvoja djece u ranoj dobi. Iskustvo mnogih filozofa i učitelja daje nam razlog vjerovati da djeca imaju koristi od filozofskoga istraživanja, čak i u nastavi nižih razreda. Nadalje, postoje empirijska istraživanja prema kojima poučavanje sposobnosti razumijevanja u ranoj dobi djece poboljšava druge kognitivne i akademske vještine te uvelike pomaže i učenju općenito. Nažalost, u našem aktualnom sustavu obrazovanja nema programa P4C niti se predviđa da će biti u budućnosti. Program pokušava progurati filozofiju u škole tako da se djeca oduševe njome te da im se pruži smisao pitanjima koja postavljaju. Ovaj se rad bavi osnovnim podacima o razvoju ideje P4C-a, pitanjem sposobnosti djece za filozofsku misao, blagodatima bavljenja i uvođenja P4C-a u školski sustav i pojedinim kritikama koje su upućene ovoj ideji.

1. Razvoj ideje P4C-a

Philosophy for Children (P4C) bio je naslov koji je profesor Matthew Lipman dao svomu projektu u kojem je koristio filozofiju kao izvor pomaganja djeci kako bi postala intelektualno energičnija, znatiželjnija i kreativnija. Projekt je pokrenut u vrijeme kada je raslo zanimanje za obrazovne programe kojima su ciljevi bili razvijanje vještina razmišljanja, odnosno sposobnost samostalnog razmišljanja pred konkurentskim vrijednostima i vlastima. Odgojitelji su, kako tada tako i danas, bili zabrinuti da škole čine djecu pasivnim učenicima koji očekuju da im se kaže što će misliti.¹ Strahovali su da škola pruža lošu pripremu za daljnje učenje, pa i sam život.

U odgajanju djeteta cilj je stvoriti čovjeka koji će činiti nešto novo, a ne bez propitivanja reproducirati predano znanje. Svrha je, dakle, formirati kritičke umove koji će na temelju vlastitoga promišljanja potvrđivati to predano znanje, a ne samo prihvatiti sve kao gotovu istinu. Iz toga razloga djecu je potrebno uvježbavati kreativnom i kritičkom mišljenju. Kreativno mišljenje pokušava stvoriti nešto novo, dok kritičko pokušava ocijeniti valjanost ili ispravnost nečega što već postoji. Također, valja napomenuti da program P4C ne uči djecu povijesti filozofije niti s njima ulazi u rasprave oko akademske filozofije. Svi su problemi spuštteni na dječju razinu, odnosno prilagođeni su određenom uzrastu. Dakle, u ovome radu pod filozofskom misli/mišljenjem/promišljanjem, u kontekstu filozofije za djecu, misli se na ono uvježbavanje kreativnoga i kritičkoga mišljenja – dviju nezaobilaznih sastavnica P4C-a. Proces mišljenja kulminira ponajviše u filozofiji, a filozofija i jest najfiniji instrument koji usavršava mišljenje.²

Prije četrdesetak godina Matthew Lipman osnovao je Institut za unaprjeđenje filozofije za djecu. Dok je radio sa studentima, uvidio je kako pokušaji uvježbavanja kritičkoga mišljenja u njihovoj dobi ne uspijevaju, što ga je dovelo do zaključka kako na kritičkome mišljenju treba početi raditi u što ranijoj dobi. Tada je napisao nekoliko eseja koji sadrže estetska i etička pitanja u kojima se suptilno provlače filozofski relevantne teme i koji su prilagođeni

¹ Cf. *A brief history of philosophy for Children*; <<https://p4c.com/about-p4c/history-of-p4c/>> (13. IX. 2019.).

² Cf. Bruno ĆURKO – Ivana KRAGIĆ, „Filozofija za djecu – primjer Male filozofije“, *Život i škola*, Osijek, vol. LIV., 2008., num. 20., p. 61. – 63.

budućemu programu P4C. S profesoricom Annom Sharp napravio je kurikulum toga programa kojemu je cilj bio uvježbavanje multidimenzioniranoga mišljenja.³ S obzirom na to da je namijenjen djeci predškolske i školske dobi, igra je bila neizbježan faktor iz očitih razloga. Poznato je kako djeca kroz igru uče i istražuju svijet u kojem se nalaze.

Dakle, multidimenzionirano mišljenje sastoji se od triju sposobnosti. Prva je *kritičko mišljenje* kojemu je rezultat kvalitetna sposobnost prosuđivanja, a koncept prosuđivanja obuhvaća govorenje, rad i djelovanje.⁴ Ovo je važna sastavnica koja osjetno nedostaje u današnjem obrazovanju gdje se nekada čini kao da i nije poželjno. Druga je *skrbno mišljenje* koje sadržava dvostruki smisao: s jedne strane treba brižno misliti o subjektu mišljenja, a s druge strane treba biti zabrinut oko nekoga krivog načina mišljenja. Treća je sposobnost *kreativno mišljenje* koje je svježije, razumljivo, prkosno i inovativno, zbog čega izaziva čuđenje.⁵ Program P4C pokušava potaknuti sve te sastavnice.

Razlozi zbog kojih je Lipman toliko bio uvjeren u filozofiju kao vrlo bogat izvor za samoodrživo razmišljanje i učenje mogu se prikazati iz sažetka njegovih odgovora koje je dao u knjigama i člancima. Prvi je da su filozofi razvili alat logike i argumenta koji su nužni za kritičko razmišljanje. Dalje, filozofija promiče ispitivanje, otvorenost, jasnoću jezika i preciznost u razmišljanju. Zatim, filozofija može učiniti nastavni plan i program, koji učenici smatraju nepovezanim, koherentnijim i smislenijim. Filozofija omogućava razmišljanje o odnosima između činjenica i vrijednosti, sredstava i ciljeva. Postavlja učenje u kontekst iskustva kao cjeline te odgovara na važna pitanja (pitanja o pravednosti, pravdi, istini, slobodi, odgovornosti, ispravnosti i pogrešnosti). Također, filozofija je razvila praksu dijaloga kao metodu istraživanja koja izoštrava socijalne vještine i razmišljanje te čini individualno razmišljanje razumljivijim jednoj zajednici vršnjaka.⁶

Lipman je bio uvjeren da su djeca sposobna govoriti o nekim težim temama i da su prirodno skloni čuđenju i propitivanju. Djeca su željna znanja. Dok je služio u Francuskoj tijekom Drugoga svjetskog rata, primijetio je veću inte-

³ Cf. Bruno ĆURKO – Ivana KRAGIĆ, „Igra-put k multidimenzioniranom mišljenju, u: *Filozofska istraživanja*, Zagreb, vol. XXIX., 2009., num. 2., p. 305.

⁴ *Ibidem*, p. 307.

⁵ *Loc. cit.*

⁶ Cf. *A brief history of...*

lektualnu suradnju između odraslih i djece u razmjeni i diskusiji o književnosti kroz „zamišljen dijalog“. Bio je inspiriran piscima dijaloga kao što su Platon i Diderot te je tako stvarao spomenute filozofske dijaloge koje je nazivao *novelama*.⁷ Kako je vrijednost filozofskoga mišljenja u istraživačkim zajednicama postajala jasnija, raspon ljudi koji su počeli eksperimentirati s pristupom širio se. Tako su neki otkrili da bi i drugi materijali, osim Lipmanovih, također mogli biti učinkoviti u poticanju dječjega zanimanja za filozofske probleme.

Razmatranje ideje P4C-a vodi do uzimanja dječjih prava u obzir, tj. prava svakoga djeteta na razvijanje osobnoga mišljenja, a da u tome procesu pomaže njegova škola. Tako treba spomenuti *Konvenciju* Ujedinjenih naroda o pravima djeteta koja naglašava: „...pravo na slobodno izražavanje svojih stavova o svim stvarima koje se na njega odnose...“ (čl. 12.), „...dijete ima pravo na slobodu izražavanja; to pravo mora, neovisno o granicama, uključivati slobodu traženja, primanja i širenja obavijesti i ideja svake vrste...“ (čl. 13.) te, naposljetku, „...pravo na slobodu misli, savjesti i vjere...“ (čl. 14.).¹⁰ Ovaj je tekst inovativan na filozofskoj i političkoj razini jer predlaže koncept djeteta koje ne samo da treba i traži posebnu zaštitu nego i zahtijeva specifične potrebe te zaslužuje da se ono smatra aktivnim sudionikom u vlastitome životu. *Konvencija* propisuje da se obrazovanje mora provesti u skladu s pravima djeteta jer dijete koje se ne tretira kako treba ne može zapravo biti aktivan sudionik, a još manje autor svoga života.¹¹

Rastući interes u poučavanju djece filozofiji razvio se kao odgovor na kulturnu i političku potrebu koja se prepoznala na sastanku stručnjaka u glavnome sjedištu UNESCO-a u Parizu 1998. godine. Došli su do zaključka kako je moguće, pa čak i potrebno, predstaviti osnove filozofije na jednostavnome i djeci razumljivome jeziku. P4C vuče neke paralele sa starijim metodama poučavanja kao što su one koje su predložili filozofi antičke Grčke.¹² To je pristup koji bi popunio jednu dosta primjetnu prazninu u suvremenome obrazovanju

⁷ Cf. *loc. cit.*

⁸ *Konvencija o pravima djeteta* <https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2017/05/Konvencija_200_2opravima_2odjeteta_full.pdf>, (21. VIII. 2019.).

⁹ *Loc. cit.*

¹⁰ *Loc. cit.*

¹¹ Cf. Goucha MOUFIDA, *Philosophy, a school of freedom: teaching philosophy and learning to philosophize; status and prospects*, Paris, 2007., p. 3.

¹² Cf. *loc. cit.*

jer smo sve više svjesniji potrebe za poticanjem intelektualnoga i moralnoga razvoja kod djece mlađega uzrasta.

2. Sposobnost djece za filozofsku misao

Neki filozofi poput Karla Jaspersa i Michela Onfraya vjeruju da su djeca „spontano filozofična“ zbog njihova stalnog i opsežnog egzistencijalnog ispitivanja. Ovim filozofima filozofiranje je kao postavljanje pitanja prvi put.¹³ Drugi argumentiraju kako djeca filozofi ne postoje jer filozofirati znači ostavljati djetinjstvo iza sebe (Descartes). Tako se postavlja pitanje o prikladnoj dobi za filozofiranje. Naime, Platon upozorava kako prerano izlaganje mladih ljudi filozofskoj diskusiji može ih učiniti skepticima i nihilistima.¹⁴

Postoji pitanje odnosa djetinjstva i filozofije (dječja pitanja o smrti počinju s tri godine) jer sa svojom neumornom znatiželjom neprekidno ispituju svijet oko sebe, uključujući egzistencijalna i metafizička pitanja o porijeklima stvari, o zemlji, Bogu, življenju i umiranju. Tako neki kažu da je dijete već na neki način filozof. Mišljenja filozofa ovdje se razlikuju. Epikur je tvrdio da za filozofiranje nikad ne može biti ni prerano ni prekasno, dok se za Descartesa u djetinjstvu rađaju predrasude koje samo filozofija može nadvladati.¹⁵

2.1. Etičko pitanje

Dolazimo do prvoga pitanja – etičkoga pitanja. Neki su od filozofa, psihologa, učitelja i roditelja zabrinuti da poučavanje djece dubokomu razmišljanju u tako ranoj dobi može biti psihološki opasno. Postavljaju pitanja zašto djecu izlagati tako velikim „problemima“ koje mogu otkrivati nakon djetinjstva, kroz cijeli život te zašto razbijati njihovu nevinost čineći ih svjesnima životnih poteškoća i tragedija. Neki tvrde kako je to „pljačkanje“ djetinjstva.

Mnoga djeca susreću se s teškim situacijama još od početka života, a s pitanjem prirode smrti susreću se već s tri godine. Psiholozi mogu pomoći djeci da se nose s problemima tako što ih ohrabruju da svoje iskustvo patnje pretvaraju u riječi. Djeca također mogu naučiti kako misliti kroz ta pitanja, kako

¹³ Cf. G. MOUFIDA, *op. cit.*, p. 5.

¹⁴ Cf. *loc. cit.*

¹⁵ Cf. Rene DESCARTES, *Principia philosophiae*, 7:38, 75, 82. – 83., Amsterdam, 1644.

doći do ostalih egzistencijalnih pitanja i odgovora kroz filozofsko razmišljanje. To im dopušta odmaknuti se jedan korak od emocija i pretvoriti teške situacije u teme za ozbiljnu misao. Ovaj je pristup još učinkovitiji u kontekstu učionice jer postaje kolektivan proces; djeca se mogu osloboditi egzistencijalne samoće tako što će prepoznati kako se svako postavljeno pitanje odnosi na njih same tako se odnosi i na druge. Iz toga proizlazi osjećaj sigurnosti, osjećaj pripadanja zajednici u kojoj odrastaju.

Filozofija ima i terapeutsku narav, kao što su to primijetili antički mudraci, jer brine za dušu. Ona ne može i ne pokušava riješiti probleme izravno. Mnogi tvrde da razmišljanje o životu i smrti, tuži i uvjetima sreće, može kroz filozofski pristup donijeti određeni mir ili utjehu. Djeci koja pitaju mnogo pitanja s tolikim razumijevanjem treba pružiti odgovore kako bi se osjećali sigurnije kada se susretnu s problemima egzistencije.¹⁶ Ipak, dječjih egzistencijalnih pitanja ne možemo se riješiti jer su to pitanja odraslih koja će se kad-tad opet pojaviti kroz njihov život.

Opravdano je davanje odgovora na dječja pitanja kada su pitanja tehničke, povijesne, pravne ili znanstvene naravi jer to znanje prenosimo na dijete. To je uloga škola: prenošenje znanstvene baštine čovječanstva na sljedeću generaciju, baštine koja se racionalno razvila kao odgovor na pitanja koje je čovječanstvo pitalo tijekom svoje povijesti. Međutim, jednostavno davanje odgovora na filozofska pitanja na koja znanost ne može odgovoriti, kao ona što se tiču etike, može djecu držati dalje od razmišljanja za sebe. To su pitanja na koja djeca sama moraju pronaći svoje odgovore tijekom svoga života, razvijajući kritičko i reflektivno mišljenje. Iako im se ne bi trebalo odgovarati umjesto njih, svakako se mogu usmjeriti na pravi put. To bi bila uloga učitelja: podupirati djecu u razmišljanju i pružati im prilike za razvijanje vještina razmišljanja koje bi im dopustile usmjeriti i razumjeti svoj odnos sa svijetom, s drugim ljudima i sa sobom.

2.2. Kognitivno pitanje

Tako dolazimo do možda i najpopularnijega pitanja, pitanja kognitivne sposobnosti. Čak i da se svi slažu da je P4C etički poželjan, treba dokazati

¹⁶ Cf. *ibidem*, p. 6. – 7.

da su djeca psihološki sposobna „filozofirati“. Praksa filozofske rasprave s djecom pretpostavlja da ta djeca mogu učiti filozofirati. Uobičajeni prigovori P4C-u tvrde da je to nemoguće, tj. da djeci nedostaje kognitivnoga razvoja potrebna za filozofiranje. Prema razvojnoj psihologiji jednostavno ne postoji pravi način obrazovanja djece u filozofiji; djeca nisu sposobna logički razmišljati prije nego što dosegnu fazu logičkoga razmišljanja (dob od 10 do 12 godina), kao što je to tvrdio švicarski psiholog Jean Piaget.¹⁷ Ispostavilo se da su istraživači razvojne psihologije odbacili neke od tih zaključaka. Djetetove kognitivne sposobnosti mogu biti veće nego što se mislilo. To je vidljivo iz slučajeva kada se provode rasprave s djecom, a ne testovi inteligencije.

Drugi je prigovor da djeci nedostaje znanje potrebno za filozofsku analizu te da se epistemološke ideje ne mogu razumjeti bez znanstvenih temelja. Ovaj stav tvrdi da je kritička misao proces aktiviranja znanja koje neka osoba posjeduje tako da razumije kako se to znanje razvilo. Prema Hegelovoj izreci: „Minervina sova počinje svoj let tek u suton.“, čin filozofiranja može se pojaviti tek nakon stjecanja različitih oblika konstituiranoga znanja.¹⁸ Iz ovoga razloga filozofija se često podučava tek u kasnijim godinama obrazovanja.

Onima koji promiču P4C ovaj prigovor ignorira već postojeći pristup koji koriste učitelji osnovnih škola, a to je ohrabrivanje djece da razmišljaju samostalno. Takve se metode često kombiniraju s pristupom temeljenim na aktivnostima, npr. gdje djeca rade na razvijanju tijeka znanstvenoga procesa umjesto učenja i pamćenja znanstvenih otkrića/procesa. Iako se ovaj argument fokusira na znanost, djeca su još znatijeljnija kada se radi o egzistencijalnim, ontološkim, metafizičkim i etičkim pitanjima jer su to pitanja koja mogu promišljati kroz svoje osobno, stvarno, životno iskustvo.

2.3. Pitanje volje

Unatoč raspravi oko edukativnosti djece kada je u pitanju filozofija, općenito se priznaje da P4C više nije pitanje na koje nastavnici mogu ostati ravnodušni. Pitanje volje jest pitanje može li uvjerenje da djeca uistinu mogu učiti

¹⁷ Cf. *ibidem*, p. 7. – 8.

¹⁸ Cf. *As Minerva's Owl Flies: The Dark Side of Hegel's Historicism*, 26. II. 2019., <<https://orinter-collegiatejournal.com/2017/02/26/as-minervas-owl-flies-the-dark-side-of-hegels-historicism/>>, (20. IX. 2019.).

filozofiju stvoriti mogućnosti samim time.¹⁹ Literatura socijalne psihologije i društva često upućuje na tzv. Pygmalionov efekt kojim se opisuje utjecaj očekivanja nastavnika na uspješnost učenika. Ovaj efekt je djelomično objašnjen samopouzdanjem i samopoštovanjem koje učenici steknu povjerenjem koje drugi imaju u njima, a djelomično i činjenicom da učitelji čine sve kako bi im pomogli postići uspjeh. Suprotno tomu, ako učitelji ne stvore prostor u učionici za slobodno izražavanje svojih misli i formuliranje egzistencijalnih pitanja, djeca će jedva pričati o tome. Ako se ne organizira razredna rasprava, neka djeca neće naučiti argumentirati jer je to vještina koja se uči. Ako djeci ne predstavimo zajednicu koja preispituje, neće naučiti pitati jedni druge, definirati svoje tvrdnje ili raspravljati argumentirano kada se drugi ne slože s njima. Dakle, dokle god ne vjerujemo da su djeca sposobna raditi na filozofiji, oni neće ni pokazati tu sposobnost zato što im učitelji nisu pružili nužne uvjete kao što su psihološki (promicanje povjerenja unutar grupe), pedagoški (zajednica koja preispituje) ili didaktički (postavljanje filozofskih ciljeva koji se odnose na intelektualne zahtjeve u raspravi).

Godine 1965. Rosenthal i Jacobson proveli su istraživanje u javnoj osnovnoj školi tako što su rekli učiteljima za neku određenu, nasumično odabranu djecu da su nadarena. Ovo istraživanje podržalo je hipotezu da stvarnost može pozitivno ili negativno utjecati na očekivanja drugih. Rosenthal je tvrdio da bi pristrano očekivanje moglo utjecati na stvarnost te stvoriti samoispunjavajuće proročanstvo.²⁰

Sl. 1. Učinak samoispunjavajućega proročanstva²¹

¹⁹ Cf. G. MOUFIDA, *op. cit.*, p. 8.

²⁰ Cf. Robert ROSENTHAL – Lenore JACOBSON, „Pygmalion in the classroom”, *The Urban Review*, SAD, vol. III., 1968., num. 1., p. 20.

²¹ Preuzeto s: <<http://www.samopozitivno.com/kada-ocekivanja-postanu-samoispunjavajuce-prorocanstvo/>>.

Svi učenici iz jedne osnovne škole u Kaliforniji dobili su priloženi IQ test na početku istraživanja. Ti rezultati nisu bili otkriveni nastavnicima, već im je bilo rečeno da za neke od njihovih učenika (negdje oko 20 % nasumično odabranih) mogu očekivati da će biti intelektualno iznadprosječni te godine, odnosno da su bolji od svojih ostalih vršnjaka. Imena tih učenika otkrivena su učiteljima. Na kraju istraživanja svi su učenici opet bili testirani IQ testom koji se koristio i na početku. Svih šest razreda u eksperimentalnim i kontrolnim grupama pokazali su porast IQ-a. Međutim, učenici prvih i drugih razreda zabilježili su statistički znatan porast u eksperimentalnoj grupi „nadarenih“. Ovo je dovelo do zaključka da se učiteljeva očekivanja, posebno za najmlađu djecu, odražavaju na konačan uspjeh učenika. Rosenthal je vjerovao da utječu čak i stavom i raspoloženjem na one za koje su mislili da su nadareniji od drugih. Na kraju se pokazalo kako su učitelji davali više pozornosti toj djeci te su ih tretirali drukčije.²²

Rosenthal je pretpostavio da se učitelji osnovnih škola mogu na nesvjesnoj razini ponašati na način koji olakšava i ohrabruje uspjeh učenika. Dakle, kada su učitelji očekivali da će neka djeca pokazati veći intelektualni razvoj, ona su ga i pokazala. Rezultati eksperimenta najviše su se osjetili na nižim razredima, a razlog *zašto* teško je reći.

Hebl i King proveli su istraživanje u kojem je svaki sudionik nosio šesir s nekom oznakom/etiketom (inteligentan, jako atraktivan, dobar rukovoditelj/vođa, smiješan/humorističan, iritantan, lijen i sl.). Zadatak je bio da se za vrijeme obavljanja nekoliko grupnih zadataka jedni prema drugima odnose i ponašaju u skladu s tim oznakama. Sudionici nisu znali što piše na njihovim šesirima. Na kraju istraživanja svaki sudionik počeo se ponašati u skladu s oznakom na svome šesiru, iako nije znao što piše. Dobiveni rezultati potvrđuju utjecaj samoispunjavajućega proročanstva, no vrlo je važno napomenuti da ni ovaj fenomen nije univerzalan i primjenjiv na sve situacije i sve ljude. Naše mišljenje o nekome upravo je ta etiketa na nečijem šesiru – on je ne vidi, a mi se ponašamo u skladu s njom. Ono što ta osoba vidi i osjeti jesu naša komunikacija i ponašanje prema njoj.²³ Ovo istraživanje primjenjivo je

²² Cf. R. ROSENTHAL – L. JACOBSON, *op. cit.*, p. 17.

²³ Cf. Michelle HEBL – Eden KING, „You Are What You Wear: An Interactive Demonstration of the Self-Fulfilling Prophecy“, *Teaching of Psychology*, vol. XXXI., 2004., num. 4., p. 261. – 262.

u učionici, pa tako i u mogućnosti P4C-a. Nažalost, negativno etiketiranje u svakome smislu prečesta je pojava u odnosu učitelja i učenika.

U teoriji sve to zvuči jednostavno, no u praksi stvari stoje ponešto drugačije. Potrebno je poznavati teoriju kako bismo u praksi bili uspješni. Kada bi više učitelja bilo svjesno jednoga ovakvog nesavršenstva, mogli bi procjenjivati svoje postupke i smanjiti količinu grešaka koje rade. Trebamo dopustiti ljudima da nam se pokažu izvan okvira koji smo postavili, što se ovdje posebno odnosi na učitelje. Ne postoji čovjek bez predrasuda, ali te predrasude treba sebi posvijestiti te tako onemogućiti ili barem smanjiti njihov utjecaj na naše odnose prema drugim ljudima.

2.4. Zona proksimalnoga razvoja

Prijedlog kojim se započinje pretpostavka da se djecu može naučiti filozofirati jedan je zanimljiv eksperimentalni pravac. Ovaj je pristup i etički važan jer povjerenje smješteno u dječji potencijal za racionalnu misao povećava njihovu zonu proksimalnoga razvoja.

Lev Vygotsky bio je ruski psiholog čiji su glavni doprinosi zauzeli mjesto u ranome 19. stoljeću. Iako je djelovao desetak godina, njegov je doprinos i danas prisutan u učionicama. Kao razvojni psiholog, Vygotsky se usredotočio ne samo na razvoj djece nego i na procese učenja koji su uključeni u njihov razvoj. Prema njegovu mišljenju učenje se događa jer smo u interakciji s okolinom. Vjeruje da mi ne učimo zato što smo se razvili, nego smo se razvili jer smo učili. Ukratko, učenje prethodi razvoju. Učenje nekih stvari povećava našu razinu razvijenosti. No, kako bismo učili, moraju nam se pružiti neki „zadatci“ koji su malo izvan dosega naših sposobnosti. Zadatci koji su prejednostavni ili su već unutar naših trenutnih sposobnosti ne promoviraju učenje (unutarnji krug na slici). S druge strane, oni složeni izazivaju frustraciju te tako ne dolazi do učenja (vanjski krug na slici). Vygotsky kaže kako ti zadatci, koji su točno izvan naše trenutne sposobnosti, postoje, kako on to naziva, u „zoni proksimalnoga razvoja“ (srednji krug). To su stvari koje možemo skoro pa sami napraviti, ali nam treba pomoć drugih. Uz nečiju pomoć nakon kratkoga vremena moći ćemo sami to znati napraviti. Te zadatke tako premješta-

mo izvan naše zone proksimalnoga razvoja.²⁴ Drugim riječima, naučili smo nešto novo.

Sl. 2. Zona proksimalnoga razvoja²⁵

Uzmimo jedan jednostavan primjer: recimo da dječak ne zna plivati, a ako bi se sam učio, može se utopiti. No, ako zatraži pomoć, vrlo vjerojatno će i sam ubrzo naučiti plivati uz pomoć onoga tko to već umije. U ovome scenariju plivanje bi bilo unutar dječakove zone proksimalnoga razvoja jer je to radnja koju ne može sam obaviti, ali može uz pomoć, ohrabrivanje i upute.

Koncept zone proksimalnoga razvoja jako je važan za ulogu učitelja. Gradivo koje će učitelji učiti učenike pripada njihovoj zoni proksimalnoga razvoja. Učenici su sposobni naučiti bilo koje gradivo, samo trebaju vodiča i učiteljevo ohrabrivanje kako uspjeti. Učitelji trebaju biti svjesni činjenice da svaki učenik ima različitu zonu proksimalnoga razvoja. U modernome obrazovnom žargonu ovo se naziva diferencijacijom. Učitelji bi trebali dizajnirati nastavni plan i program koji odgovara ZPD-u svih učenika kako bi izbjegli dosadu i frustraciju u učionici. Svaki učenik uči drukčije, ali je bitno da svi učenici mogu naučiti, samo trebaju pomoć.

²⁴ Cf. SETH CHAIKLIN, „The Zone of Proximal Development in Vygotsky’s Analysis of Learning and Instruction“, ALEX KOZULIN, *Vygotsky’s Educational Theory in Cultural Context*, Cambridge, 2003., p. 7. – 8.

²⁵ Preuzeto s: <<https://images.app.goo.gl/qbAviKBgGaLUkgf6>>.

3. Povlastice filozofije za djecu

Primarna je briga P4C-a razvijanje vještine razmišljanja, kritičkoga mišljenja i sposobnosti samostalnoga razmišljanja kod djece i tinejdžera. Takve se vještine mogu naučiti kroz upotrebu određenih znanstvenih pristupa i strogoga utvrđivanja znanstvenih dokaza. No, kada se radi o egzistencijalnim, etičkim, političkim, estetskim, ontološkim ili metafizičkim pitanjima (koja nisu direktno povezana sa znanošću), misliti za sebe uključuje problemske zadatke, konceptualiziranje i utemeljeno argumentiranje, a to su sve vještine filozofije.

Razvoj kritičkoga mišljenja bitan je za demokraciju koja se temelji na pravu slobodnoga izražavanja svojih misli (pa čak i ako je u manjini). Učenje samostalnoga mišljenja u školama usađuje slobodu misli i sposobnost za prosudbe koje su neprocjenjive vještine za učenike kao građane takve demokracije. No, ovdje leže izazovi, a oni su spajanje djetinjstva, filozofije i demokracije.²⁶

Učenje logičkoga razmišljanja veoma je važan dio djetetova i tinejdžerova osobnog razvoja. U doživljavanju kako je to biti misleće biće oni postaju svjesni zajedničkoga čovječanstva. Kroz rasprave izražavaju svoje misli naglas, njihove se ideje slušaju pred grupom te ih oni brane. Ovakva iskustva mogu ojačati njihovo samopoštovanje. Ulazeći u rasprave s vršnjacima, djeca uče kako se mogu s nekim ne slagati bez ikakve svađe; čak iskuse mirnu koegzistenciju gdje se razlike mišljenja ne pretvaraju u emocionalne argumente.

Razmišljanje kroz govor, posebno u obliku grupnih diskusija, razvija lingvističku sposobnost dok uče formulirati svoje misli prije nego što ih izraze. U filozofskoj diskusiji jezik postaje alat za misao i istovremeno se razvija s djetetovim razmišljanjem. Tako djeca nauče važnost preciznosti u jeziku kroz razvijanje i izražavanje misli.

Valja spomenuti eksperiment koji je pokazao kako se filozofija općenito može integrirati s različitim predmetima u znanosti. Učitelji u srednjoj školi *Bienne Gymnase* pokrenuli su originalan način podučavanja filozofije u kojem su učenici upoznati s poviješću filozofskih ideja zajedno s proučavanjem različitih suvremenih problema. Ova metoda u interakciji s ostalim predmetima učenicima demonstrira da fokusirani pristup stvarnosti u bilo kojem predme-

²⁶ Cf. G. MOUFIDA, *op. cit.*, p. 15.

tu mora biti integriran i u filozofsko propitivanje stvarnosti kao cjeline i sveopće značenje naše prisutnosti u svijetu. Metoda ističe činjenicu da se čovjekova stvarnost ne može svesti na jednu jedinu perspektivu, koju pronalazimo, primjerice, u biologiji, psihologiji ili sociologiji, ili čak na interakciju različitih znanstvenih stajališta u složenijem modelu.²⁷ U predlaganju ovoga interdisciplinarnog pristupa zagovornici nisu pokušali dati filozofiji bilo kakvu ulogu, osim one gdje služi svakomu području ostalih predmeta.

Taj interdisciplinarni pristup naglašava u kojoj je mjeri povijest filozofskih ideja neizbježna, čak i ako je to polazište izvan filozofije – u eksperimentalnim znanostima ili pak u umjetnosti. Toj je metodi cilj potaknuti učenikovu znatiželju, pokazati da dokumenti iz prošlosti još govore – suočavajući nas s izborima. Nakon tri godine rada s ovom metodom škola je dobila pozitivnu procjenu interakcije između filozofije, matematike i fizike, filozofije, ekonomije i prava, filozofije i glazbe, filozofije i suvremenih jezika te filozofije, psihologije i pedagogije. Činjenica da učenici otkrivaju filozofiju kroz druga područja znanosti, u kojima često imaju osobni interes, povećava motivaciju za njihovo analiziranje. Ta motivacija može pomoći u prevladavanju teškoća s uzimanjem filozofskih tema. Put kroz filozofsku analizu brusi njihovu percepciju vlastitoga polja studija te mnogo njih postaje svjesno toga tijekom procesa.²⁸

Neprofitna zaklada koja se bavi promoviranjem P4C-a navodi još nekoliko povlastica. P4C se smatra jako vrijednim programom koji je do sada poboljšao rezultate u pismenosti, govoru i slušanju. Hvale ga zbog utjecaja na emocionalnu svjesnost i vještinu razmišljanja. Filozofija poziva na maštu i razmišljanje i time stavlja te sposobnosti u pogon kako bismo istražili vrijednosti, pretpostavke i vitalne pojmove poput pravde, istine, znanja i ljepote. Djeca postaju razumna u dva smisla te riječi; sposobni za razumijevanje i otvoreni razmišljanju drugih.²⁹

Filozofija za djecu promiče forum otvorenoga dijaloga u kojem sudionici nisu zadovoljni razmjenom ideja i mišljenja koja su samo mali dijelovi informacija. Umjesto toga oni postavljaju pitanja, „rešetaju“ argumentima i istra-

²⁷ Cf. *ibidem*, p. 72.

²⁸ Cf. *loc. cit.*

²⁹ Cf. *Benefits of P4C: Learning to be reasonable* <<https://p4c.com/about-p4c/benefits-of-p4c/>> (18. IX. 2019.)

žuju alternative. Iznad svega, pokušavaju se međusobno razumjeti. Moguće je pronaći filozofsku dimenziju, a time i priliku za filozofsko razmišljanje u bilo kojem predmetu iz kurikuluma. Ako bismo imali volju, moglo bi se čak i napraviti mjesta za nju u samome kurikulumu.³⁰

Filozofija za djecu istraživala se mnogo puta, ali kao i kod većine inicijativa, priroda istraživanja mješovita je. Međutim, 2006. godine S. Trickey i K. J. Topping, dva britanska psihologa, proveli su sustavan pregled istraživanja o P4C-u te su uključivali samo studije koje su ispunjavale stroge kriterije istraživanja. Sve odabrane studije pokazale su neke pozitivne ishode u sljedećim područjima: razvoj kognitivne sposobnosti, razvoj vještina kritičkoga razmišljanja i dijaloga u učionici te emocionalni i društveni razvoj.³¹

Rezultati sugeriraju da čak samo jedan sat tjedno korištenja metode P4C-a može imati bitan utjecaj na sposobnost učenikova razumijevanja. Bilo je i anegdotalnih dokaza kako od nastavnika tako i od učenika da je uporaba istraživačkih metoda bila produljena daleko izvan „filozofskoga sata“. Zanimljivo je kako se učenicima koji su sudjelovali u programu znatno poboljšalo samopouzdanje. Ovi rezultati upućuju na to da pristup temeljen na istraživanju pridonosi promicanju samopoštovanja u situacijama učenja.³²

Što se tiče razvoja kritičkoga razmišljanja i dijaloga u učionici, stopa učenika koji podupiru svoja gledišta uz dano obrazloženje udvostručila se u eksperimentalnoj skupini tijekom šestomjesečnoga razdoblja. Postotak vremena u kojem su učenici govorili povećao se s 41 % na 66 %. Duljina učenikovih iskaza u eksperimentalnoj skupini porasla je u prosjeku za 58 %.³³

Naposljetku, vezano za emocionalni i društveni razvoj, istraživanje je pokazalo dokaze o poboljšanju komunikacijskih vještina, samopouzdanja i koncentracije učenika. Također je sugeriralo da je proces zajedničke istrage pomogao učenicima da nauče samostalno upravljati svojim osjećajima/impulsima.³⁴

³⁰ Cf. *loc. cit.*

³¹ Cf. Steve TRICKEY – Keith J. TOPPING, „Philosophy for children: a systematic review“, *Research Papers in Education*, Abingdon, vol. XIX., 2004., num. 3., p. 365.

³² Cf. *ibidem*, p. 372.

³³ Cf. Steve TRICKEY, „Promoting Social and Cognitive Development in Schools“, *An Evaluation of 'Thinking Through Philosophy'*, 20. VII. 2017. <<http://www.ep.liu.se/ecp/021/vol1/026/ecp2107026.pdf>>, (19. IX. 2019.).

³⁴ Cf. *loc. cit.*

Istraživači su ponovno testirali učenike nakon njihove druge godine srednje škole. Iako nijedna grupa dotad nije imala filozofiju kao predmet u srednjoj školi, eksperimentalna skupina koja je postigla bitne rezultate u osnovnoj školi pokazala je da su ti dobitci ostali potpuno zadržani i nakon dvije godine srednjoškolskoga obrazovanja. Međutim, kontrolna grupa koja nije pokazala nikakav napredak u osnovnoj školi nije ga pokazala ni u srednjoj.³⁵ Glavni zaključak koji se može izvući iz ovoga dodatnog istraživanja jest da su se kognitivni dobitci postignuti redovitim sudjelovanjem u suradničkim istraživačkim zajednicama pokazali održivima unatoč nedostatku daljnjega izlaganja metoda kroz srednju školu.

4. Kritike P4C-a

Jedan od najsnažnijih argumenata upućenih protiv P4C-a dovodi u pitanje podučavanje filozofije kod djece koja imaju poteškoća u nastavi ili problema u ovladavanju jezičnih vještina. Ovaj prigovor tvrdi da se ne može misliti bez pravilnoga govora – nema misli bez jezika, a precizan je jezik odraz složenih i strukturiranih misli. Pristaše P4C-a vjeruju da jezik kronološki ne prednjači mislima, nego da se razvijaju istodobno. Ovaj teorija prijeti konceptu jezika isključivo kao izraza već postojećih ideja (ideje koje se trebaju samo formulirati) jer tvrdi da govoriti znači organizirati ideje o svijetu u kategorije misli te tako radeći razvijamo svoj izražaj.³⁶

Oni koji prakticiraju P4C primijetili su da dijete traži riječi kada želi izraziti svoju ideju. Čineći to, riječi postaju funkcionalni elementi djetetove misli. Njihov se misaoni proces na ovaj način može poboljšati razvijajući jezične vještine, ali i one se mogu poboljšati razvijanjem njihovih misaonih procesa. Da je to tako, može se vidjeti kako zajednica koja preispituje prvobitno postoji u usmenome obliku: dopušta nam naučiti misliti kroz diskusiju. Ovo omogućuje djeci koja još ne znaju čitati i pisati da počnu misliti puno dublje. Ohrabrujući usmene i pisane razmjene, djeca koja imaju poteškoća s pisanjem mogu se izražavati i održavati relevantne pozicije u diskusijama koje mogu biti teške za njih u pisanome obliku.³⁷ To je pristup na razini jezika koji ne

³⁵ Cf. *loc. cit.*

³⁶ Cf. G. MOUFIDA, *op. cit.*, p. 9.

³⁷ Cf. *loc. cit.*

ometa komunikaciju njihovih misli, nego koji, upravo suprotno, potiče razvoj procesa mišljenja kroz neposredno suočavanje s idejama druge djece.

Drugi prigovor ima veze s činjenicom da učenici s poteškoćama zapravo imaju problema s apstraktnim te mnogi tvrde da njima trebaju konkretne ideje. Naime, djeca koja ne uspijevaju u školi često imaju problema u društvenome i obiteljskome okruženju, a sredina u školi učvršćuje njihovo negativno samopoimanje. Iz toga razloga postoje djeca koja su zatvorena, uvijek tiha te ne žele nikakvu vrstu pozornosti, dok drugi čine sve kako bi privukli pažnju. Takva su djeca često preosjetljiva na egzistencijalne probleme te bi mogli biti spremni ući u dinamičnu razmjenu pitanja koja se javljaju kroz život, a učitelj bi se trebao pobrinuti za to da su određeni uvjeti ispunjeni. Učitelji moraju slušati djecu kada govore, ohrabrivati ih u samoizražavanju, hvaliti sve ono što svako dijete pridonese diskusiji te im uliti povjerenje.³⁸ Na ovaj način djeca izgrađuju vlastite misli i stavove te oporavljaju svoje samopoštovanje time što dokazuju da su sposobni misliti. To bi bio proces popravljavanja samopoštovanja u kojem se razmišljanjem ublažava bol koju trpe djeca koja sebe smatraju neadekvatnima.

Tomaž Grušovnik i Lucija Hercog u članku *Philosophy for Children as Listening* navode da, kada se razmišlja o ciljevima P4C-a, ne bi se trebalo fokusirati na to što se može postići, nego zašto je u redu davati djeci prilike za bavljenje filozofijom.³⁹ Dakle, bitno je pitanje koje se upućuje P4C-u, a to je: „Zašto je to pravilno i u redu?“, a ne: „Zašto je dobro?“.

Uzeli su u obzir dvije kritike P4C-a. Jedna ima veze s konzervativizmom, druga s razvojnim psiholozima. Prigovor koji izaziva najviše polemika jest onaj konzervativnih kritičara koji su uvjereni da bi filozofija mogla upropastiti dječje umove na otprilike isti način za koji je Sokrat bio optužen za kvarenje mladeži u njegovo vrijeme. Možda jedini način suprotstavljanja toj kritici jest ukazivanje na prava slobode govora i bavljenja filozofijom koje ljudi imaju. Što se tiče P4C-a, to se može učiniti upućivanjem na pravo djece da budu upoznati s filozofskim dijalogom.⁴⁰

³⁸ Cf. *loc. cit.*

³⁹ Cf. TOMAŽ GRUŠOVNIK – LUCIJA HERCOG, „Philosophy for Children as Listening“, *Synthesis philosophica*, Zagreb, vol. XXX., 2015., num. 60., p. 307.

⁴⁰ Cf. *ibidem*, p. 309.

Kritika razvojnih psihologa teorijski je održiva; može spriječiti veću prisutnost P4C-a u školskom i predškolskom kurikulumu. Njihova je glavna tvrdnja da djeci prije jedanaeste ili dvanaeste godine života nedostaje sposobnost apstraktnoga mišljenja te da nisu sposobni za održivi filozofski dijalog i refleksiju. Međutim, tvrdnja da je filozofsko mišljenje izvan dječje sposobnosti može se lako opovrgnuti. Kao što tvrdi Egan, razumijevanje koncepta (kao što su „dobro“ i „broj“) koji djeca uče vrlo rano pretpostavlja apstraktnu misao. Može se reći da je sposobnost razumijevanja simbola općenito sposobnost apstrakcije. Gledano na ovaj način, dijete bi bilo prikladan sugovornik u apstraktnome dijalogu jer je dijalog sam po sebi već apstraktan pothvat. Ovdje, dakle, treba napraviti detaljnu razliku između apstraktnoga razmišljanja i sposobnosti dugotrajne pažnje.⁴¹

Kao što je već spomenuto, sve više i više istraživača spremno je potvrditi postojanje djetetove izvanredne, donedavno neprepoznate intelektualne sposobnosti. Sve se više uviđaju njihove iznenađujuće vještine metaforičkoga i imaginativnoga razumijevanja koje bi trebalo dalje nastaviti razvijati. Ovdje P4C može lako uskočiti i popuniti prazninu inovativnim pedagoškim procesima.⁴² Ubrzo bi se navedene kritike mogle smatrati zastarjelima i nevažnima.

Zaključak

Pitanje koje sve zanima kada se radi o P4C-u jest pitanje sposobnosti djece. Možda bi se na nj moglo odgovoriti da to ovisi o konceptu filozofije koji netko ima na umu. Ako tko zamišlja takvu filozofiju na akademskoj razini, onda bi logičan odgovor bio ne. No, ako bi se shvatila kao praksa otvorenoga razgovora ili omogućavanje preispitivanja sama sebe kroz razgovor s drugom osobom, onda bi odgovor bio da. Što se tiče pitanja kognitivne sposobnosti, može se lako opovrgnuti činjenicom da se tu ne radi o pitanju apstraktnoga razmišljanja, nego o sposobnosti dugotrajne pažnje, a to se rješava prilagođenim igrama kroz koje djeca nisu ni svjesna da ulaze u duboka promišljanja. Program P4C-a savršeno se uklapa u koncept cjeloživotnoga učenja jer, kako

⁴¹ Cf. loc. cit.

⁴² Cf. T. GRUŠOVNIK – L. HERCOG, *op. cit.*, p. 310.

je pokazalo istraživanje, dobitci ostaju zadržani i bez nastavljene izloženosti programu.

Razumljivo je da sve predstavljene ideje zvuče riskantno nekim učiteljima, pogotovo onima koji smatraju da nastavna jedinica mora biti dobro osmišljena i isplanirana jer se ne bi osjećali ugodno ako bi morali improvizirati. No, učitelji bi trebali znati da bi prije upuštanja filozofije s djecom bili dovoljno dobro informirani i upućeni. Može se reći da se jednostavno isplati riskirati jer kurikulum P4C-a nema namjeru preuzeti cijeli raspored u školi, tako da se ovdje ne radi o radikalnoj, iznenadnoj promjeni postojećega plana i programa.

Treba se podsjetiti kako je upuštanje u filozofski dijalog pravo svakoga djeteta, kako i stoji u navedenoj konvenciji, pravo da se dijete čuje i bude saslušano. Glavni je strah, kao što se moglo vidjeti, da filozofija može „pokvariti mladež“ podučavajući ih o Bogu, životu nakon smrti, pravdi, jednakosti itd. Unatoč postojanju *Konvencije o pravima djeteta*, jasno je da se mnoga od tih pravila ne poštuju, čak se i uskraćuju, tako da kritičko mišljenje nije poželjno, nego se od učenika očekuje da nauče točno ono što im je rečeno. To je šteta jer se tako sputava ona potreba filozofiranja svakoga pojedinca, koja nestaje u razdoblju adolescencije, jer su ta pitanja potisnuli dok su bili mali smatrajući ih nebitnima jer im nitko nije odgovarao na njih. Zanimljivo je kako se tada javlja i kriza identiteta, a ta se pitanja počinju opet javljati u četrdesetim godinama, pa se onda ljudi upuštaju u razne vrste filozofske prakse; filozofski kafići, radionice, savjetovanja itd.

Ako P4C nema prilika kod učitelja, onda ih nema ni kod djece. Svaki bi učitelj nakon upućenosti i upuštanja u rad s programom P4C-a trebao biti strpljiv i svjestan da svaki učenik ima različitu zonu proksimalnoga razvoja. Iako u našim gotovo svim osnovnoškolskim planovima i programima, kako u BiH tako i u Hrvatskoj (izuzetci su rijetkost), nemamo program *filozofije za djecu*, iskustva u drugim europskim i svjetskim državama pokazuju da je jedan takav program moguć, štoviše poželjan, jer doprinosi svekolikomu razvoju djeteta predadolescentske kao i adolescentske dobi.

Anita Miličević

Zagreb

anita.milicevic57@gmail.com

UDK: 165.24

Pregledni članak

HERMENEUTIKA KAO METODA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI

Sažetak

U ovome radu pokušat ćemo pokazati da razdioba prirodnih i humanističkih znanosti može biti prevladana hermeneutikom kao pristupom znanosti i svijetu. Teza je da prirodne znanosti ne funkcioniraju odvojeno od čovjeka te da su podložne vrijednosnim sudovima kao i humanističke. Potreban je dijalog između jednih i drugih te stalno preispitivanje i tumačenje položaja znanosti i položaja čovjeka u svijetu. Hermeneutika kao razumijevanje svakidašnjosti i konkretnih situacija može pomoći humanistici da iziđe iz krize tako da se ponovo postavi pitanje o čovjeku i njegovu položaju u svakidašnjosti, u kulturnome i društvenome kontekstu. Etička hermeneutika uzima u obzir stav prema stvarima te se kroz brigu, kako je Heidegger zamislio, odnosi prema svijetu i stvarima. Humanistika mora poraditi na tome da vrati u fokus pitanje o čovjeku i njegovoj budućnosti, što je etičko pitanje. Hermeneutika kao angažman može djelovati i izvan institucija kao način pristupa, dijaloga i razumijevanja kodova i simbola.

Ključne riječi: hermeneutika; etika; dijalog; svakidašnjost; znanost; položaj čovjeka; humanistika; prirodne znanosti

HERMENEUTICS AS A METHOD OF THE HUMANITIES

Abstract

This paper will try to show that the division between the natural sciences and humanities can be overcome using hermeneutics as an approach to science and to the world. The thesis states that natural sciences do not function independently from man and that they are susceptible to value judgement just as humanities are. A dialogue between the two, and a constant questioning and interpretation of the position of science and the position of man in the world is needed. Hermeneutics, as an understanding of everyday life and concrete situations, can help the humanities to

emerge from crisis in order for the question about man and his position in everyday life, as well as cultural and social context is raised again. Ethical hermeneutics takes into consideration the stance towards objects and through anxiety, the way Heidegger imagined it, relates to the world and objects. The humanities have to work on putting back into focus the question about man and his future, which is an ethical question. Hermeneutics as an engagement can act beyond institutions as a method of approach, dialogue and understanding codes and symbols.

Keywords: hermeneutics, ethics, dialogue, everyday life, science, the position of man, humanities, natural sciences

Uvod

Razdioba prirodnih i humanističkih znanosti aktualna je danas kao i u doba kada je Dilthey napravio distinkciju između *Naturwissenschaften* i *Geisteswissenschaften*, odnosno prirodnih i duhovnih znanosti. Za prve je specifično objašnjavanje, dok je za potonje modus razumijevanje. Duhovne znanosti ovise o životnome neksusu i horizontu, odnosno konkretnim kulturnim, društvenim i političkim situacijama. Prirodne znanosti i njihova egzaktnost neovisne su o konkretnome kontekstu i razvijaju se progresivno i ravnomjerno. Hermeneutika i duhovne znanosti, s druge strane, počivaju na razumijevanju konteksta i cirkularnome modusu, tj. odnosu između predmeta razumijevanja i onoga tko razumijeva.

U ovome tekstu pokušat ćemo pokazati da prirodne znanosti ipak nisu u potpunosti odvojene od konkretne svakidašnjice te da ne mogu funkcionirati izvan konteksta kulture i javnosti. Također, ključna stvar bit će razumijevanje hermeneutike kao glavne metode humanističkih znanosti koja može biti most između prirodnih i humanističkih znanosti. Hermeneutika shvaćena kao razumijevanje činjeničnosti, hajdegerijanski shvaćeno, te kulturnoga konteksta i svakidašnjosti modus je pristupa svijetu koji rasvjetljava površinske odnose te ih nastoji dovesti na vidjelo. Treće, hermeneutiku povezat ćemo s etikom, drugim riječima, bit će riječ o etičkoj hermeneutici ili hermeneutičkoj etici i Heideggeru kao glavnoj referenci.

Fundamentalna etika, kako je naziva Rainer Thurner, razvijena u Heideggerovu djelu, govori o odnosu tubitka prema svijetu, sebi i drugima. Tubitak se odnosi i odnos je njegov egzistencijal kao briga. Tubitak kroz brigu prema

sebi, drugima i svijetu nosi etički trenutak. Iako je diskutabilno u današnje vrijeme govoriti o Heideggerovoj etici, pokušat ćemo pokazati da su Heideggerova etika i hermeneutika pristup stvarima koje donose razumijevanje i rasvjetljavanje svakidašnjosti.

Hermeneutika svojom metodom razumijevanja teksta i konteksta može biti od velike pomoći humanistici kao i raspravama u javnome prostoru. Kao medij između sugovornika, kroz dijalog i stalno preispitivanje i otvorenost prema novim pitanjima i problemima, hermeneutika može biti korisna i prirodnim znanostima kao njihov korektiv ili sudionik u važnim pitanjima današnjice. Tehnologija i znanost danas su glavne paradigme na kojima počivaju društva. Kriza humanistike nema veze samo s njezinim neravnomjernim razvojem, nego i brzinom kojom tehnologija preuzima glavno mjesto u našim životima. Svjedočimo promjenama na raznim područjima – dok se pitanje o čovjeku rastvara u različitim politikama identiteta, zaboravlja se postaviti pitanje o tome s čime se čovjek danas suočava. Humanistika bi trebala poraditi na tome da se uhvati u koštac s razornom brzinom razvoja znanosti i tehnologije. Hermeneutika u tome može biti korisna jer se može manifestirati kroz odnose s javnošću, ekološku hermeneutiku ili etičku hermeneutiku te tako pokušati odgovoriti na važna pitanja današnjice.

1. Znanost i tehnologija – saveznici za 21. stoljeće

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do prekretnice u filozofiji. Rasprave o znanstvenome statusu filozofije i njezinoj metodi, pitanja o položaju čovjeka te njegovoj budućnosti kasnije će se raspršiti kroz razne filozofske „pravce“ poput egzistencijalizma i sl. Prirodne znanosti sa svojom egzaktnosti, objektivnosti i metodologijom ubrzano su se razvijale usporedno s tehnološkim napretkom. Znanost i tehnologija dva su saveznika i prevladavajuće paradigme današnjice. Nakon najveće katastrofe čovječanstva, II. svjetskog rata, postavljala su se mnoga pitanja o čovjekovoj budućnosti i njegovu mjestu u svijetu. Nakon što se došlo do spoznaje da znanost može biti razorna ako je se tako koristi, postavljalo se pitanje kako čovjek treba pristupiti znanosti i tehnologiji da čini dobre stvari bitne za napredak čovječanstva.

Tu dolazimo i do pitanja o humanistici. Njezina kriza ujedno je i kriza čovjeka. Iako je pitanje o položaju čovjeka bezvremensko, ono danas ima poseban status upravo zbog znanstvenih i tehnoloških paradigmi koje propituju samu čovjekovu prirodu. Zaborav bitka ujedno je i zaborav čovjeka jer jedno bez drugoga ne postoji. Potrebno je ponovo postaviti Schelerovo pitanje o položaju čovjeka. Humanistika tu ima svoju zadaću, ne samo u okviru institucija nego i kao stav prema svijetu i raspoloženost prema njemu. Upravo čovjekov stav prema stvarima određuje njegovu sadašnjost i budućnost. Kako se odnosimo prema sebi, svijetu i drugima, određuje našu povijesnost i vremenitost. Znanost i tehnologija ne mogu postojati izvan pitanja o njihovu položaju u društvu. One nisu samosvojni entiteti odvojeni od čovjeka i to ne smiju biti jer moraju biti podložne preispitivanju i analizi. Način kako shvaćamo znanost i tehnologiju, koji im status pridajemo, određuje njihov smjer. Suvremenost je obilježena znanošću i tehnologijom u toj mjeri da one postaju odvojeni entiteti koji nemaju veze sa stvarnošću. Konkretna svakidašnjost na koju one utječu čovjeku često izmiče iz ruku jer nije svjestan njihova utjecaja. Ravnomjeran napredak znanosti nezaustavljivo ide dalje, dok čovjek još uvijek zaboravlja na pitanje o vlastitome mjestu u svijetu.

Čovjek se kao političko biće rasuo u pitanja o identitetu, a bitna pitanja o čovjekovoj prirodi proglašavaju se metafizičkim nonsensima koje smo davno prevladali. Kraj filozofije nije njezin stvarni kraj, nego kriza. U humanistici je potrebno ponovo otvoriti pitanja o čovjeku, osobi i tubitku da bi se odgovorilo na druga pitanja koja su neminovno vezana za ovo bitno pitanje. Humanistika ili humanističke znanosti ne moraju biti suprotne prirodnim znanostima. Ne treba ih uopće shvaćati na takav način i postavljati pitanje koje su znanstvenije. Upravo je tu problem. Humanistika i prirodne znanosti mogu supostojati, no bitno je shvatiti da znanost ne može bez čovjeka i da ne postoji u vakuumu, odvojena od propitivanja i sudjelovanja u raspravama. Ne postoje definitivni i konačni odgovori na znanstvena ili društvena pitanja, nego je riječ o stalnoj procesualnosti, kontingenciji i promjeni. Znanost koja traži odgovore na velika pitanja mora biti u javnome prostoru, drugim riječima, trebala bi biti podložna interpretaciji u određenome kontekstu kao i tehnologija.

Nicholas Rescher u svome tekstu *The Ethical Dimension of Scientific Research* počinje od toga da se znanost promatra kao objektivna i slobodna od bilo kakvih vrijednosti. Ona govori o tome što je bez upliva u konkretnu stvarnost i emotivnu involviranost ili moralne vrijednosti.¹ Njegov je cilj pokazati da znanstveno istraživanje ne može biti odvojeno od ljudskoga iskustva jer ono to i jest, stoga ima etičku dimenziju te davanje vrijednosnih sudova jednako kao i humanističke znanosti.² Promatranje znanosti kao paradigme koja ne daje vrijednosne sudove, koja je isključivo logička i egzaktna, pogrešno je, smatra Rescher. Zanimljivo je da on neće govoriti o zloupotrebi znanosti i njezinoj primjeni u tehnološkome ili ekonomskome smislu, nego o pitanjima koja su svojstvena samoj znanosti i njezinoj etičkoj dimenziji.

Važna je njegova misao da je specifičnost današnje znanosti njezina disperzija društvene uključenosti, a s druge strane kolektivizacija znanstvenoga djelovanja. Znanstvenici se formiraju u grupe za neko istraživanje, no odvojeni su od društvene stvarnosti i uključenosti u društvo.³ Stremjenja u znanstvenome istraživanju vezana su za individualne, institucionalne i nacionalne kontekste i tu se javljaju etički problemi. Rescher navodi brojke o sponzoriranju znanstvenih istraživanja u SAD-u i Rusiji te smatra da upravo izbor tih sponzorstava predstavlja etički problem. Etički problemi javljaju se i kod znanstvenih metoda i tu je na prvome mjestu pitanje o testiranju na životinjama koje nije tek puka metoda.

Problem je vezan za primijenjenu znanost i znanstvene ciljeve koje si ona postavlja. To je najizraženije u biranju vojnoga nasuprot nevojnoga konteksta. Sljedeće je pitanje vezano za znanstvena istraživanja i biranje osoblja za ta istraživanja. Način kako se znanstvenici grupiraju te kako se biraju kandidati za neko istraživanje također je etičko pitanje. Pored ovih problema Rescher navodi i etičku dimenziju u istraživanju, dokazivanju i prikazivanju dokaza, prenošenju informacija o rezultatima znanstvenih istraživanja te, kao zadnje, alokaciju priznanja za znanstvena istraživanja.

Svi ovi navedeni problemi, prema Rescheru, imaju etičku dimenziju i vezani su za vrijednosne sudove i odluke. Znanost je ljudska djelatnost i to je nje-

¹ Usp. Nicholas RESCHER, „Ethical Dimension of Scientific Research“, *Beyond the Edge of Certainty: Essays in Contemporary Science and Philosophy*, Upper Saddle River, 1965., str. 261. – 262.

² Usp. isto, str. 262.

³ Usp. isto, str. 263.

zina ključna definicija. Iz toga razloga ona ne može biti odvojena od čovjeka, javnosti i društva. Znanstvena metodologija mora biti podložna javnomu diskursu i preispitivanju u javnome prostoru. Rescher zaključuje svoj tekst time da znanost nije puko logička i racionalna i da ne postoji izvan ljudskoga iskustva. Ona je kroz povijest bila shvaćena kao naturalistička filozofija i u tome smislu nije odvojena od humanistike, nego joj je saveznica u odgovoru na važna pitanja o čovjeku i svijetu.⁴ Humanistika ima etičku dimenziju, no isto tako i znanost. Brojni su problemi u znanosti koji ne mogu biti vrijednosno neutralni, već moraju biti podložni vrijednosnomu sudu. Ono to, kako smo već rekli, već jesu. Bilo kakva ljudska djelatnost povezana je s vrijednosnim sudovima, ne nužno u moralnome, nego u etičkome smislu. Drugim riječima, stav koji imamo prema znanosti određuje i kakva će znanost biti. Znanstvena istraživanja provode osobe sa svojim etičkim stavovima i oni ih, svjesno ili nesvjesno, implementiraju u svoja istraživanja.

Kako je Rescher rekao, Aristotel znanost shvaća kao prirodnu filozofiju te ona i danas pokušava odgovoriti na velika pitanja o čovjeku i svemiru, jednako kao i u Aristotelovo doba. Razlika je u tome što znanost danas prijeti odvajanjem u zaseban entitet koji bi bio glavna paradigma pristupa svijetu, zajedno uz tehnologiju. Znanost i tehnologija ne mogu biti ispred čovjeka. To su oblici ljudskih djelatnosti i kao takvi dijelovi su kulturnoga, društvenoga i političkoga konteksta i konkretne svakidašnjosti.

Znanost koja ne bi bila podložna etičkomu preispitivanju, odnosno znanstvenici koji bi zaboravili da su osobe od krvi i mesa sa svojim vrijednostima i stavovima, bila bi više prijetnja nego korist čovječanstvu. Moramo shvatiti vezu humanistike i prirodnih znanosti – to su oblici ljudskoga djelovanja kojima oblikujemo svoj svijet i stvaramo ga. Iako različite metodologije, i humanistika i prirodne znanosti oblici su stvaranja. Tehnologija je također oruđe u čovjekovim rukama kojim on oblikuje svoj svijet. Ona nije entitet za sebe, već način ophođenja i djelovanja. Tu je zajednička veza humanističkih i prirodnih znanosti. Da bi humanistika izašla iz krize, mora biti sugovornik znanosti i stvoriti most prema dijalogu, a ne biti zatvorena u bjelokosnoj kuli.

⁴ Usp. *isto*, str. 275. – 276.

2. Hermeneutika – razumijevanje svakidašnjosti

Ontologija faktičnosti, kako ju je Heidegger izložio, hermeneutika je i razumijevanje konkretnih svakidašnjih situacija. Ono što je značio zaborav bitka upravo je predraspoloženje u kojem se uvijek već nalazimo i što to znači zaista biti, što znači kada kažemo da nešto jest. Prije pitanja o pojedinim bićima potrebno je postaviti pitanje o bitku, a bitak je uvijek već prisutan i otkriva nam se u svakidašnjosti. Razumijevanje te svakidašnjosti i situacija u kojima se nalazimo prije teorijskoga i refleksivnoga uvida sama je hermeneutika.

Heidegger mnogo duguje Diltheyju i njegovu zasnivanju hermeneutike kao metode duhovnih znanosti. Eric S. Nelson u svome tekstu *Heidegger and Dilthey: Language, History and Hermeneutics* postavlja upravo pitanje o utjecaju Diltheyja na Heideggera kada je riječ o pojmovima hermeneutike, povijesti i faktičnosti⁵. Nelson smatra da su i Heidegger i Gadamer vidjeli kod Diltheyja dva grijeha modernizma: pozitivizam i romantizam. Drugim riječima, njegova je epistemologija pozitivistička, dok je hermeneutika romantizirana geteovski i svijet života shvaćen je liberalno i umjetnički.⁶ Heidegger je svakako preuzeo problem filozofije života i inkorporirao ga u svoju ontologiju faktičnosti. Duhovne nauke bave se problemom „duha“ naspram prirodnih znanosti koje se bave problemom „prirode“.⁷ Duhovne nauke ili humanističke znanosti bave se čovjekom u njegovu duhovnom i povijesnom kontekstu. Kroz njegovo djelovanje nastaju kultura i povijest, a rezultati toga djelovanja predmet su humanističkih znanosti. Filozofija života hoće reći da se istražuje upravo čovjekov život u njegovoj svakidašnjosti, odnosno hajdegerovski – faktičnosti.

Tubitak uvijek nekako jest, on je uvijek nekako raspoložen. Kada se izgubi u onome *se*, to znači da on ne razumije svoju situaciju i svoj položaj naspram svijeta i bitka. Kako bi uvidio, mora razumijevati i interpretirati svoje djelovanje i djelovanje drugih. Su-bitak je važna instanca jer pokazuje kako je tubitak upućen na drugoga. Za razliku od nekih kritičara koji su tvrdili da Heidegger nema pojam intersubjektivnosti, mi smatramo da je upravo su-bitak trenutak

⁵ Usp. Eric S. NELSON, „Heidegger and Dilthey: Language, History and Hermeneutics“, Hans PEDERSEN – Megan ALTMAN (ur.) *Horizons of Authenticity in Phenomenology, Existentialism, and Moral Psychology: Essays in Honor of Charles Guignon*, London, str. 109.

⁶ Usp. *isto*, str. 110.

⁷ Usp. Wilhelm DILTHEY, *Izgradnja istorijskog svijeta u duhovnim naukama*, Beograd, 1980., str. 6.

u kojem se susrećemo lice u lice s drugim. To ne znači puko supostojanje, već bitnu upućenost u povezanost svakoga tubitka.

On nije izoliran entitet koji može razumijevati bez konteksta. Tubitak je uvijek u kontekstu, u onome između, u relaciji i odnosu prema sebi, svijetu i drugima. Prednost je hermeneutike da ona kao pristup i stav ne zahtijeva znanstvenu metodologiju ili aparaturu. Poznavanjem jezika kao bitne stavke egzistencije i bivanja u svijetu te razumijevanjem jezičnih kodova i pravila hermeneutika služi kao rasvjetljavanje situacije i konteksta.

Budući da humanističke znanosti u svome središtu imaju čovjeka, upravo hermeneutika kao „metoda“ ili pristup stvarima može biti korisna u diskusiji o čovjeku i njegovu položaju u svijetu. Prema Gadamerovim riječima: „Tako problem hermeneutike, već počev od njegovog povijesnog porijekla, prevazilazi granice koje je postavio pojam metode moderne nauke“. ⁸ Hermeneutika je izvornija i obuhvatnija od pitanja koje postavlja moderna znanost. Prirodne znanosti također imaju čovjeka kao problem jer je čovjek taj koji se njima bavi i ne može biti odvojen od svoje djelatnosti tako da zanemari svoju ulogu u znanstvenome procesu i djelovanju. Dijalogom, komunikacijom i razumijevanjem može se doći do supostojanja prirodnih i humanističkih znanosti. One zapravo streme odgovoru na važna pitanja čovjeka i čovječanstva i to ih povezuje. No, etika mora biti prisutna u objema. Znanost bez etike može biti prijetnja. Upravo kriza nepostavljanja pitanja o čovjeku i njegovu položaju u svijetu zahtijeva novo svjetlo u humanistici kao i u prirodnim znanostima. Za Gadamera je važnost razumijevanja ključna. Pitanje o istini u duhovnim znanostima treba postaviti s obzirom na pojmove koja ta znanost koristi. Također, treba imati u vidu da je filozofija danas drukčija od povijesti filozofije kako je nastajala jer se dogodio stanovit prekid prema tradiciji. Danas treba preispitati samu metodu i sami horizont razumijevanja. ⁹

Rainer Thurner u svome tekstu *Hermeneutička fenomenologija kao angažman* govori o Heideggeru i njegovoj hermeneutičkoj fenomenologiji, koja se nastavlja na Husserlovo učenje, ali je zamišljena kao kritika. Bitan je pojam horizont svijeta života ¹⁰ koji nadilazi znanstveno shvaćanje svijeta i važno je za konkretne situacije i svakidašnjost. To hoće reći da smo kao osobe, prije

⁸ Hans G. GADAMER, *Istina i metoda*, Sarajevo, 1978., str. 21.

⁹ Usp. isto, str. 24.

¹⁰ Usp. Rainer THURNER, *Hermeneutička fenomenologija kao angažman*, Zagreb, 2004., str. 22.

svakoga teorijskog ili znanstvenog promišljanja, već u nekom horizontu, u svijetu, u životu. Heidegger će to dalje razviti kao bitak u svijetu. Uvijek smo već bačeni u svijet i već smo nekako raspoloženi. Zadaća je hermeneutike, odnosno hermeneutičke fenomenologije rasvijetliti tu predpoziciju i bačenost u svijet. To nije samo reflektivni akt, nego pokušaj razumijevanja položaja u svijetu i odnosu prema bitku i drugima kao i predručnim i priručnim stvarima.

Nemamo neposredan pristup stvarima¹¹ jer je tubitak uvijek već u predrazumijevanju. Hermeneutika kao angažman hoće reći da je razumijevanje djelatan čin, odnosno djelovanje i akt. Nije riječ o teorijskome razlaganju. Razumijevanje se odvija i na tjelesnoj i na misaonoj razini. Mi razumijevamo tijela oko sebe i njihove simptome, mimiku i geste. Živa tijela u pokretu zahtijevaju tumačenje jer ona već jesu neka djelatnost, ona primarna. Tjelesnost i osjetilnost važni su u razumijevanju kompletne osobe.

S druge strane, također, tijelo je instrument tumačenja. Kroz osjetilnost, ili *aisthesis*, mi zahvaćamo realnost i percipiramo svijet oko sebe. Hermeneutika tijela razumijeva osjetilnost i tjelesnost te ih nastoji dovesti do razumijevanja. Kada djelujemo, djelujemo kao kompletne osobe. Tijelo ima jednako važnu ulogu kao i razum. Angažirati se znači uključiti se i tjelesno i misaono u svijet. Hermeneutika kao pristup svijetu i društvu nastoji dovesti to razumijevanje do smislene cjeline kroz jezik i komunikaciju. Tumačenje je neprekidan proces i odvija se neprestano. Ako dođe do prestanka tumačenja, to je smrt jezika. Ako se želimo, kako kaže Thurner, angažirati, moramo stalno sudjelovati u komunikacijskome lancu i tumačiti svijet oko sebe.

Hermeneutička fenomenologija promatra svakodnevne fenomene od pokreta do govora. Naša svakidašnjost i situacije u kojima se nalazimo iziskuju razumijevanje kako bismo došli do spoznaja o sebi samima i svijetu. Svakodnevno djelovanje nije puka običajnost – stoga je potrebno od nesvjesnih aktova doći do razumijevanja fenomena, simptoma i kodova. U javnome prostoru stoga je hermeneutika važna dvostruko – i kao angažman i kao metoda razumijevanja.

¹¹ Usp. *isto*, str. 43.

3. Hermeneutička etika Martina Heideggera

Heideggerova etika može poslužiti kao odgovor na krizu u humanističkim znanostima, što ćemo pokušati pokazati. Nedostatak razumijevanja za etiku razvijenu u Heideggerovu djelu pokušali su nadomjestiti razni autori, prvenstveno Joanna Hodge, što se tiče američkih autora, i Rainer Thurner kada govorimo o europskim autorima kontinentalne provenijencije. Joanna Hodge u svome je tekstu *Heidegger and the Place of Ethics* razvila tezu da je koncept brige ključan za razumijevanje Heideggerove etike. Toga smo mišljenja i mi, stoga ćemo slijediti tu tezu i govoriti o brizi kao etičkome konceptu.

Kao prvo, briga je odnos prema bitku, sebi i drugima. Briga kao primarno raspoloženje shvaćeno ontološki, ne puko ontički, modus je u kojem se nalazimo kao bića koja imaju vremenitost i povijesnost. Shvaćanjem vremena i bitka pri smrti, drugim riječima, tubitak zna da će umrijeti i to ga tjera na brigu o vlastitome postojanju te da se odnosi prema bitku, odnosno onomu što prethodi i onomu što jest. Briga je egzistencijal koji dovodi tubitak u odnos prema svijetu i tjera ga projicirati u budućnost, dok u isto vrijeme ima svoju prošlost. To je dvostruka radnja tradicije i projekcije. Ovdje dolazimo do razumijevanja i tumačenja. Tubitak nastoji iz svoje svakidašnjosti raditi nešto od sebe s obzirom na svoju prošlost. U tome je smisao njegove vremenitosti i povijesnosti.

Horizont koji se pred njim pruža ujedno priziva i tjeskobu pred budućnosti. Osjećaj tjeskobe povezan je s brigom tako da tjeskoba tjera tubitak da brine, da čini nešto sa sobom. Etički moment leži u ovome odnosu tubitka prema sebi, drugima i bitku koji počiva na brizi. Za Thurniera je to fundamentalna etika¹². *Ethos* kao stav temeljna je etika jer iz načina kako se ophodimo prema sebi, drugima i svijetu gradimo etiku. Pojam savjesti i brige priziva i pojam izbora. Tubitak ima izbor kako će djelovati – hoće li izići iz puke bezličnosti onoga *se* ili će kao vlastita mogućnost napraviti od sebe etičko biće koje skrbi za svoj bitak i za svijet. Važno je i pitanje savjesti koje budi tubitak iz svakidašnjosti i stavlja ga pred izbor. Ali ne izbor između dobra i zla¹³, nego izbor kao takav. Tubitak mora shvatiti da ima svoje navlastite mogućnosti i da je biće mogućnosti koje se može otrgnuti od bezličnosti i postati etičko biće.

¹² Usp. isto, str. 170.

¹³ Usp. isto, str. 171.

Iznimno je važno naglasiti da ovdje ne govorimo o etici u tradicionalnome smislu kao filozofskoj disciplini i etici kao sustavu koji donosi smjernice za ponašanje. Ovdje etiku izvodimo iz *ethosa* kao stava i položaja tubitka u svijetu i njegovu odnosu prema sebi i drugima.

Eric S. Nelson kaže da Heidegger odbacuje etiku kao subjektivni stav vrijednosti i svjetonazora i objektivni sustav pravila.¹⁴ Ova dva stava pretpostavljaju modernističko shvaćanje odvojenosti i suprotstavljenosti objektivnoga i subjektivnoga na kojem počiva i kantovska etika. Heidegger je, dekonstruirajući povijest filozofije i pojam subjekta kao entiteta suprotstavljena objektivnomu svijetu, pokušao pokazati da je tubitak onkraj te opreke te da ta opreka nije ni utemeljena. Relacija subjekt – objekt podrazumijeva postojanje izvješnog apodiktičnog subjekta, a to je iluzija, kako je još Nietzsche pokazao.

Kako napominje Nelson¹⁵, Heidegger je pokušao misliti etiku kao „metafiziku egzistencije“. To je za Heideggera bila mogućnost, no kako se može vidjeti kasnije, etika i ontologija povezane su kao ono na čemu se temelji hermeneutika tubitka.

U *Pismu o humanizmu* Heidegger govori o *ethosu* kao stanovanju u njegovu izvornom grčkom smislu. Heideggerova je etika kritika moralizma i Kantove etike kao metafizičke etike. Prije bismo mogli prizvati Aristotela i njegov pojam *phronesis*a, odnosno razboritosti, i povezati ga s Heideggerovim shvaćanjem brige. Razboritost je stav u konkretnoj situaciji jer za Aristotela etika nije sustavna znanost, nego ovisi o konkretnim situacijama, odnosno kontingentna je i procesualna. Razboritost je način odnošenja u konkretnim situacijama i traženje umjerenosti između ekstrema. U tome smislu ona je vrlina. Također, za Heideggera etika nije disciplina niti je sustav. *Ethos* je stav ili položaj, a ne sustavno razvijanje neke etike ili morala. Upravo suprotno, promjenjiv je na ontičkoj razini, no ako gledamo ontološki, on je onaj primarni stav koji prethodi svakoj refleksiji i teorijskomu razumijevanju. *Ethos* je predrazumijevanje.

Izlazak iz bezličnosti onoga *se* etički je trenutak u kojem se tubitak vraća svomu izvoru, odnosno njegovoj vlastitoj mogućnosti da nešto bude. Autentičnost je egzistencijal koji tubitku donosi njegovu mogućnost izbora jer tek

¹⁴ Usp. E. S. NELSON, *n. dj.*, str. 413.

¹⁵ Usp. *isto*, str. 413.

povratkom sebi tubitak može birati. Razumijevanjem vlastitoga položaja kroz tumačenje i razlaganje konteksta tubitak hermeneutički dolazi do autentičnosti. Stoga je etika hermeneutička i hermeneutika etička.

Heideggerovo mišljenje kao kritika metafizike, kao zaborava bitka ujedno je mišljenje o zaboravu etike, odnosno čovjekova položaja u svijetu. Način kako se odnosimo prema bitku, sebi i drugima etičko je pitanje zaboravljeno u procesu rastakanja velikih filozofskih pitanja. Etika je praktična, što hoće reći ona nije metafizički sustav, nego svakodnevno odnošenje prema stvarima, snalaženje u situacijama i briga.

Heideggerova etika spaja teoriju i praksu ujedno ih nadilazeći. Briga kao etički koncept nije ni refleksija ni akt – ona je razumijevanje i tumačenje u kojem je jednako uključeno tjelesno kao i umno. Punina tubitka uključuje i njegovo ontičko i ontološko postojanje. Kao dio svijeta i kao biće koje briguje, tubitak je odgovoran za sebe i svijet. Iz toga razloga neki su autori govorili o ekološkoj hermeneutici pozivajući se na Heideggera. Iz koncepta brige mogu se izvući ne samo etičke posljedice nego i političke. Zato Thurnier govori o javnome angažmanu. Etika i politika povezane su tako da su obje praktične djelatnosti i način djelovanja u svijetu. Etika koja bi bila hermeneutička mogla bi doprinijeti boljem razumijevanju u javnome prostoru, pa tako i u odgovorima na važna politička i javna pitanja.

Zaključak

Kriza humanističkih znanosti te brz razvoj prirodnih znanosti i tehnologije povezani su s krizom pitanja o čovjeku. Humanistika kao djelatnost ne počiva na ravnomjernome napretku kao prirodne znanosti te stoga, na neki način, zaostaje za njima. Razdioba humanističkih i prirodnih znanosti ne mora biti definitivna. Obje pokušavaju odgovoriti na važna pitanja o čovjeku i svijetu, samo na različit način i s različitim pristupom.

Pokušali smo pokazati da prirodne znanosti ne mogu postojati izvan konkretnoga kulturnog i društvenog konteksta te da su i one podložne etičkomu propitivanju. Oblik su ljudske djelatnosti i kao takve daju vrijednosne sudove, kao i humanističke znanosti. S druge strane, dali smo novo svjetlo na humanistiku putem hermeneutike koja kao modus razumijevanja i pristupa

svijetu može biti korisna kao poveznica u dijalogu prirodnih i humanističkih znanosti. Također, kao oblik angažmana u javnome prostoru može djelovati kao korektiv prirodnim znanostima i njihov ravnopravan sugovornik. Etička hermeneutika kao stav prema društvu i svijetu može tumačenjem konkretnih situacija dovesti do odgovora na važna pitanja o čovjeku koja još traže odgovore.

— *Irina Budimir* ♦ *Damir Mišetić* —

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

irina.budimir@ff.sum.ba – damir.misetić@ff.sum.ba

UDK: 811.131.1'373.7

811.163.42'373.7

Izvorni znanstveni članak

UTJECAJ OGRANIČENJA PROMINENTNOSTI SLOGOVA NA SLIJED SASTAVNICA BINOMA U TALIJANSKOME I HRVATSKOME JEZIKU

Sažetak

Binomi imaju sva svojstva tipična za frazeme. Minimalnu strukturnu granicu binoma uglavnom čine tri riječi: dva jednakovrijedna člana koja uglavnom pripadaju istoj vrsti riječi, najčešće povezana veznikom *i*. Osim izražene idiomatičnosti, obilježava ih ireverzibilnost, točno određen i nepromjenjiv slijed njihovih sastavnica ili barem davanje prednosti jednoj sastavnici u odnosu na drugu sukladno raznim jezičnim kriterijima. Analizirajući slijed sastavnica binoma u duhu optimalnosne teorije, postavlja se nekoliko kriterija ograničenja: ograničenja salijentnosti, metrička ograničenja i ograničenja prominentnosti slogova. Na korpusu ekscerpiranih binoma talijanskoga i hrvatskoga jezika u ovome radu izvršena je raščlamba primjenjujući ograničenja prominentnosti slogova na slijed njihovih sastavnica, ako ne djeluju dva prethodna ograničenja. Rezultati istraživanja pokazali su da su navedena ograničenja primjenjiva, ali postoje određene iznimke u obama jezicima. Prepoznaje se i hijerarhija u ograničenjima prominentnosti slogova što je u ovome radu i oprimjereno. Navode se iznimke u obama jezicima, a one su najviše uvjetovane ograničenjem salijentnosti koje opet ima svoje zakonitosti i odstupanja i stoga se upozorava na važnost izučavanja binoma u dijakronijskome smislu i drugih istraživanja, primjerice utjecaja jezičnih saveza na njihovo ustrojstvo i linearni slijed sastavnica.

Ključne riječi: frazemi; binomi; prominentnost sloga; ograničenja; supostavna raščlamba

IMPACT OF THE SYLLABLE PROMINENCE CONSTRAINTS ON THE SEQUENCE OF BINOMIAL CONSTITUENTS IN ITALIAN AND CROATIAN LANGUAGE

Abstract

Binomials have all the features typical of idiomatic expressions. In general, the minimal binomial structural boundary consists of three words: two equivalent units, which usually belong to the same word class, most commonly connected by the conjunction and. In addition to their prominent idiomaticity, they are characterized by their irreversibility, the precisely defined and invariable sequence of their constituents, or at least by a preferential treatment of one component in relation to the other according to various language criteria.

The analysis of the binomial constituent sequence in terms of optimality theory sets several criteria of constraints: salience constraints, metric constraints, and the syllable prominence constraints. This paper deals with the analysis carried out on the corpus of excerpted Italian and Croatian binomials by applying the syllable prominence constraints to the sequence of their constituents, unless the two previous constraints apply. Although the results of the research indicated the applicability of the aforementioned constraints, certain exceptions in both languages have been found. Furthermore, the hierarchy in the syllable prominence constraints has been noticed and supported by examples. The exceptions in both languages have also been provided. They are mostly conditioned by the salience constraints which, in turn, have their own regularities and discrepancies. The paper stresses the importance of diachronic binomial study, as well as the importance of other research, such as the influence of sprachbund on the binomial structure and the linear sequence of their constituents.

Keywords: idiomatic expressions, binomials, syllable prominence, constraints, comparative analysis

Uvod

Binomi imaju sva svojstva tipična za frazeme. Minimalnu strukturnu granicu binoma uglavnom čine tri riječi: dva jednakovrijedna člana koja uglavnom pripadaju istoj vrsti riječi, najčešće povezana veznikom *i*. Drže se univerzalnim leksičkim fenomenom i poznati su još od klasične starine.¹ Brojni su u mnogim jezicima svijeta, primjerice u azijskim, istočnoeuropskim i novogvi-

¹ Usp. Lucia LUQUE NADAL, „Aspectos fraseológicos y culturales de los co-compuestos o binomios léxicos“, *Language Design*, br. 19., 2017., str. 194. – 204.

nejskim jezicima.² U indoeuropskim jezicima zamjećuje se da su brojniji u germanskim nego u romanskim jezicima, u engleskome su, primjerice, brojniji nego u njemačkome.³ Brojni su i u hrvatskome jeziku, a kako je riječ o produktivnoj kategoriji, i danas nastaju novi frazemi.⁴

Stabilnost i semantička idiomatičnost leksičkih binoma imaju uglavnom obilježje stupnjevitosti: od jedva idiomatičnih sa slobodnim slijedom sastavnica, preko djelomično idiomatičnih do potpuno idiomatičnih.⁵ Govori se dakle o „binomima kada su posrijedi ili dvije različite riječi iste vrste, riječi koje su spojene veznikom ili *ø*, koje su (više ili manje) određene u svome redoslijedu, kada je posrijedi (više ili manje) ireverzibilna veza ili ako dvije identične riječi koje su ulančane veznicima ili prijedlozima tvore čvrstu vezu.“⁶

Slijed sastavnica binoma plijeni pozornost mnogih frazeologa. Najčešće je strogo određen ili postoji barem preferencija za određeni slijed. Postavlja se pitanje koja su to pravila ili tendencije koje utječu na slijed sastavnica binoma. O njihovu slijedu danas postoji nekoliko zanimljivih teorija, premda su jezikoslovci već u prošlosti jasno prepoznavali određene zakonitosti. Zanimljivo je Salvionijevo opažanje⁷ iz 1902. godine: „che al secondo posto debba sempre stare la parola materialmente più pesante. Il maggior peso può inferirsi in più modi: il maggior numero di sillabe, parola trisillaba piana di fronte a trisillaba sdrucchiola, l'esser la vocale tonica in sillaba chiusa o in sillaba aperta, vocal lunga o vocal breve, dittonghi o vocali di una certa qualità (a o) di fronte a altre (e i u).“⁸

² Bernhard WÄLCHLI, *Co-Compounds and Natural Coordination*, Oxford, 2005.

³ L. LUQUE NADAL, *n. dj.*, str. 151.

⁴ Novonastali binomi u talijanskome i u hrvatskome jeziku, osobito u reklamnome diskursu, okazionalni su s tendencijom stalne uporabe i time najčešće ireverzibilnosti, premda je zasad teško procijeniti o kojemu je stupnju idiomatičnosti riječ i sve ovisi u surječju u kojemu se rabe.

⁵ Joseph JAROSZ, „Zu den strukturellen Eigenschaften der deutschen Zwillingsformeln“, *Studia germanistica*, br. 4., 2009., str.17. – 26.

⁶ Harald BURGER – Annelies BUHOFFER – Ambros SIAM, *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York, 1982., § 2.3.6.

⁷ Carlo SALVIONI, „Rassegna bibliografica di Rob. Longley Taylor 'Alliteration in Italian', New-Haven, The Tuttle, Morehouse and Taylor Company, 1900“, *Giornale storico della letteratura italiana*, god. XXXIX., 1902., str. 366. – 391. prema: Francesca MASINI, „Binomi coordinati in italiano“, *Prospettive nello studio del lessico italiano, Atti Silfi*, E.CRESTI (ur.), Firenze, 2006., str. 563. – 571.

⁸ Vlastiti prijevod: „da na drugome mjestu uvijek treba stajati riječ koja je materijalno teža. O većoj težini zaključujemo na više načina: veći broj slogova, trosložna paroksitona riječ nasuprot trosložnoj proparoksitoni, ako je naglašeni samoglasnik u zatvorenome slogu ili u otvorenome slogu, dug ili kratak samoglasnik, dvoglas ili samoglasnici određene kakvoće (a o) nasuprot drugima (e i u)“.

U posljednjim desetljećima brojni su jezikoslovci s različitih stajališta istraživali utjecaje na linearni slijed sastavnica binoma. Andersen⁹ razlikuje brojne semantičke čimbenike koji utječu na slijed sastavnica binoma:

- vremenski slijed događaja (preferencija stavljanja naprijed jezične jedinice koja se odnosi na događanja koja su vremenski prethodila);
- hijerarhija (preferencija stavljanja na prvo mjesto jezične jedinice koja upućuje na više mjesto u hijerarhiji, primjerice hrv. *otac i sin*, tal. *padre e figlio*, njem. *Vater und Sohn*);
- preferencija (tendencija stavljanja na prvo mjesto sastavnice koja upućuje na predmete, osobe ili stanje stvari koje više volimo, primjerice hrv. *zlatno i srebro*, tal. *oro ed argento*, njem. *Gold und Silber*) itd.

U stručnoj se literaturi navodi dosta drugih semantičko-pragmatičnih hijerarhija koje određuju slijed sastavnica binoma te upućuje na brojna istraživanja i supostavne raščlambe među jezicima svijeta koje to pokazuju.

Gereon Müller¹⁰ u svojim radovima, razrađujući kriterije koje su postavili Malkiel¹¹ i Ross¹², postavlja načela ograničenja u duhu optimalnosne teorije¹³: ograničenja salijentnosti (važnosti, značaja), metrička ograničenja i ograničenja prominentnosti slogova¹⁴. Ograničenja salijentnosti odnosno semantičko-pragmatička načela brojna su: živo prethodi neživomu, muško prethodi ženskomu, ljudsko prethodi ne-ljudskomu, odraslo prethodi neodraslomu, važne životinje prethode nevažnima, ono što je blizu prethodi onomu što je daleko, vremenski prvo prethodi onomu što slijedi, nemarkirano prethodi markiranomu (kod antonima), opće prethodi posebnomu, hijerarhija prehra-

⁹ Usp. Agnieszka GAWEL, „Zur Ikonizität deutscher Zwillingsformeln“, *Linguistik online*, br. 2., 2017., str. 27.

¹⁰ Gereon MÜLLER, „Beschränkungen für Binominalbildung im Deutschen. Ein Beitrag zur Interaktion von Phraseologie und Grammatik“, *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, god. XVI., 1997., br. 1. – 2., str. 5. – 51.

¹¹ Yakov MALKIEL, „Studies in Irreversible Binominal“, *Lingua*, br. 8., 1959., str. 113. – 160.

¹² John ROSS, „Ikonismus in der Phraseologie“, *Zeitschrift für Semiotik*, br. 2., 1980., str. 39. – 56.

¹³ „Optimalnosna teorija (OT) naziv je za teoriju jezika koja se zasniva na interakciji univerzalnih, prekršivih i rangiranih jezičnih ograničenja.“ Usp. Veno VOLENEC, „Optimalnosna teorija u fonologiji (I. dio)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, god. XI.(2.), 2015., br. 11., str. 333. – 360.

¹⁴ Pojam „ograničenja“ jedan je od središnjih pojmova optimalnosne teorije. John Ross govori o „pravilima“ ili „načelima“. Usp. J. Ross, *n.dj.*, § 2. Pojam „ograničenja prominentnosti slogova“ uzeli smo iz praktičnih razloga bez produbljivanja optimalnosne teorije kao sinonim za fonološka načela koja utječu na linearni slijed sastavnica binoma da bismo ih odvojili od metričkih ograničenja koja John Ross svrstava pod fonetička pravila i koja ne namjeravamo analizirati u ovome radu. Usp. J. Ross, *n.dj.*, § 2.1.

ne, manja količina alkohola prethodi većoj količini itd.¹⁵ U literaturi se nalaze i druga ograničenja.

Za metrička ograničenja Müller¹⁶, prema Malkielu i Rossu, formulira sljedeće pravilo:

Ako su $\langle \alpha, \beta \rangle$ linearno poredane sastavnice jednoga binoma, onda vrijedi: broj slogova od $\alpha \leq$ broja slogova β .

I jedna i druga ograničenja utječu na slijed sastavnica u talijanskome i hrvatskome i preko 85 % binoma koji nisu metrički jednakovrijedni, tj. nemaju isti broj slogova i u talijanskome i u hrvatskome, pridržava se toga ograničenja¹⁷.

Za ograničenja prominentnosti slogova Ross formulira sljedeća pravila:

- a) Ako je u jednoj sastavnici binoma kratak jednoglasnik (montoftong), onda ta sastavnica prethodi drugoj u kojoj je dug samoglasnik ili dvoglasnik (difftong).
- b) Ako je u jednoj sastavnici manje suglasnika na početku riječi, onda ona prethodi sastavnici koja ima više suglasnika na početku riječi.
- c) Ako je u jednoj sastavnici suglasnik koji je slabiji na ljestvici opstruentnosti¹⁸, onda ona prethodni onoj u kojoj je na početku suglasnik koji je jači na ljestvici opstruentnosti.
- d) Ako je u jednoj sastavnici viši samoglasnik (u slučaju iste visine samoglasnika, prednji samoglasnik), onda ona prethodi sastavnici u kojoj je

¹⁵ Usp. Damir MIŠEĆIĆ, „Slijed sastavnica binoma u talijanskome i hrvatskome jeziku“, *Hum*, god. XIII., 2018., br. 20., str. 308. – 325., § 1.

¹⁶ G. MÜLLER, *n.dj.*, § 3.2.

¹⁷ Usp. D. MIŠEĆIĆ, *n.dj.*, § 2.1. U navedenome se radu na poseban način promatrao utjecaj semantičko-pragmatičkih hijerarhija i metričkih načela na linearni slijed sastavnica binoma u talijanskome i hrvatskome jeziku.

¹⁸ I. Škarić definira da „zapriječni (opstruentni) jesu svi tzv. pravi suglasnici, a koji se izgovaraju tako da im zrak iz pluća nailazi na veću zaprjeku u govornim prolazima nego u samom grkljanu, pa se stoga stvara povišen nadgrkljanski tlak. Tima se glasnicima veći dio ili zvuk u cijelosti stvara zračnim vrtloženjem, pa se nazivaju vrtložnima, šumnima ili turbulentnima. Tako stvoren zvuk je šuman. Takvi su tjesnačni, polutjesnačni i zatvorni“. Usp. Ivo ŠKARIĆ, *Hrvatski izgovor*, Zagreb, 2009., § 88.

Pri određivanju ljestvice opstruentnosti ili šumnosti za konsonante općenito držali smo se ljestvice koju je naveo G. Müller za njemački jezik. Usp. G. MÜLLER, *n.dj.*, § 3.3. Za talijanski je jezik ljestvicu sastavio P. Maturi pod nazivom „scala di sonorità intrinseca“. Usp. Pietro MATURI, *I suoni delle lingue, i suoni dell'italiano*, Bologna, 2014., str. 66. Prema tim ljestvicama sastavili smo i ljestvicu za hrvatski jezik prema slijedu: zatvorni-poluzatvorni-tjesnačni-nosni-prototični-približnici koja vrijedi za hijerarhiju sonornosti u jezicima općenito.

dublji samoglasnik (u slučaju iste visine samoglasnika, stražnji samoglasnik).

Posrijedi su ograničenja koja uspoređuju: a) kvantitetu jezgre sloga, b) kvantitetu početka sloga, c) kakvoću početka sloga i d) kakvoću jezgre.

Cilj je ovoga rada, na temelju korpusa koji je sastavljen ekscerpirajući binome iz frazeoloških rječnika talijanskoga¹⁹ i hrvatskoga²⁰ jezika, ponajprije:

- predložiti ljestvicu opstruentnosti suglasnika prema talijanskome i hrvatskome fonološkom sustavu
- odrediti poredak samoglasnika prema visini i mjestu tvorbe u talijanskome i hrvatskome, držeći se pri tome Rossovih istraživanja i zaključaka²¹
- potkrijepiti spomenuta ograničenja i stvorene ljestvice primjerima iz talijanskoga i hrvatskoga
- napraviti raščlambu talijanskih i hrvatskih binoma primjenjujući ograničenja o prominentnosti slogova na slijed njihovih sastavnica u cilju ustvrđivanja njihove primjenjivosti, mjera djelovanja i broja iznimaka, uzimajući pri tome u obzir i istraživanja o hijerarhiji među tipovima ograničenja kao i istraživanja o hijerarhiji pojedinih ograničenja unutar iste porodice ograničenja, tj. unutar ograničenja prominentnosti slogova.

Rašlamba će se ograničiti na one binome na koje djeluju ista semantičko-pragmatična pravila, koji su jednako „salijentni“²² i metrički jednakovri-

¹⁹ Za stvaranje korpusa talijanskih binoma korišteni su sljedeći frazeološki rječnici: Giuseppe PITTA-NO, *Dizionario dei modi di dire*, Bologna, 2014.; Paola SORGE, *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*, Roma, 1997. te radovi: F. MASINI, *n. dj.*; Pavao TEKAVČIĆ, „O jednom tipu dvočlanih složenica u hrvatskom ili srpskom i talijanskom jeziku“, *Filologija*, br. 16., 1988., § 4.

²⁰ Za stvaranje korpusa hrvatskih binoma korišteni su sljedeći frazeološki rječnici: Antica MENAC – Željka FINK -ARSOVSKI – Radomir VENTURIN, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb, 2014.; Josip MATEŠIĆ i dr., *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, 1982. Binomi su preuzeti prema pravopisnim rješenjima koje navode autori rječnikā.

²¹ J. Ross, *n. dj.*, str. 42. – 43.

²² Razvidno je da se u nekim navedenim primjerima kao što su tal. „Roma e Toma“ ili hrv. „Sodoma i Gomora“ zacijelo mogu prepoznati semantičko-pragmatičke hijerarhije koje su možda djelovale na taj slijed sastavnica, međutim u okviru ovoga rada ne može se ulaziti u dublje raščlambe binoma preuzetih iz klasičnih jezika. Raščlamba se ograničava samo na metrički jednakovrijedne sastavnice. Osim binoma iz klasičnih jezika u takvu skupinu svrstavaju se i poneki hrvatski binomi od kojih neki mogu biti i reverzibilni. Takvi binome obilježeni su u radu znakom *. Međutim, iako su ograničenja salijentnosti nadređena ograničenjima prominentnosti slogova, ona nisu beziznimna i nije isključeno da prevagu nekad imaju i ograničenja prominentnosti slogova.

jedni, imaju isti broj slogova, jer prema istraživanjima provedenima u njemačkoj i engleskoj ograničenja prema salijentnosti i metrička ograničenja uglavnom imaju prednost pred ograničenjima prominentnosti slogova²³.

Dobiveni rezultati raščlambe usporedit će se s istraživanjima ograničenja salijentnosti i metričkih ograničenja.

1. Primjeri²⁴

a) kratak jednoglasnik (monoftong) – dug samoglasnik ili diftong

Primjeri:

tal.: *volerci del bello e del buono, romanzo di cappa e spada; essere tutto latte e miele; mettere a ferro e fuoco; forte e chiaro*

hr.: *dobro i lijepo; dušom i tijelom; od krevi i mesa; od kosti i mesa; paziti i maziti; ni riba ni meso; imati srca i duše; ni veži ni driješi.*

b) manje suglasnika na početku riječi – više suglasnika na početku riječi

Primjeri:

tal.: *non dire né ai né bai; nudo e crudo; tra il lusco e il brusco; farne di cotte e di crude; per non saper né leggere né scrivere; non fare né caldo né freddo;**

hr.: *agovati i blagovati; digla se gora i trava; jasno i glasno; ni jeka ni zveka; ni krevi ni strvi; krev i žnoj; konca i kraja; živjeti u lasti i slasti; od nemila do nedraga; (i) petkom i svetkom; pravo zdravo; ruha i kruha; Sava ni Drava (ne bi oprale što); trlac i mlatac.*

c) slabiji opstruenti na početku riječi ili sloga – jači opstruenti na početku riječi ili sloga

²³ Usp. G. MÜLLER, *n.dj.*, § 4.2.

²⁴ U daljnjem tekstu ograničenja nazivamo ograničenjima a, b, c i d.

Za talijanski jezik vrijedi sljedeći redoslijed na ljestvici opstruentnosti suglasnika:

slabiji opstruent			jači opstruent		
približnici	protočnici ²⁵	nosni	tjesnačni	poluzatvorni	zatvorni
[w], [j]	[r], [l], [ʎ]	[m], [n], [ɲ]	[f], [v] [s], [z], [ʃ]	[ts], [dz], [tʃ], [dʒ]	[p], [b] [t], [d] [k], [g]

Primjeri tal.: *cercare per mare e per terra; felici e contenti; forte e chiaro; essere come la volpe e il gatto; mangi e bevi; notte e giorno*^{*26}; *parlare in quinci e quindi; promettere Roma e Toma**; *di nome e di fatto, sale e pepe**.

Za hrvatski jezik vrijedi sljedeći redoslijed na ljestvici opstruentnosti suglasnika:

slabiji opstruent			jači opstruent		
približnici	protočnici	nosni	tjesnačni	poluzatvorni	zatvorni
[v], [j]	[l], [ʎ], [r]	[m], [n], [ɲ]	[f], [x] [s], [z], [š], [ž]	[ç] [č], [ć] [ž], [ǰ]	[p], [b] [t], [d] [k], [g]

Primjeri hr.: *cakum-pakum; čisto i bistro; buka i buka; Janko i Marko; i jare i pare; lagati i mazati; lijevo desno; lile mile; milom ili silom; na moru i na kopnu; na moru i na suhu; ni na nebu ni na zemlji; povuci-potegni; ni riba ni meso; riječu i djelom; ni romori ni govori; sirotinja golotinja; Sodoma i Gomora**; *ni srknuti ni kusnuti; vrndaj i drndaj; šakom i kapom; ni šuša ni buša; žariti i paliti*.

- d) viši samoglasnik (u slučaju iste visine samoglasnika, prednji samoglasnik) – dublji samoglasnik (u slučaju iste visine samoglasnika, stražnji samoglasnik).

²⁵ Protočnici ili likvidi dijele se na dvije skupine: na bočnike i treptajnike. Usp. Zrinka JELASKA, *Fonetika i fonologija hrvatskoga jezika, udžbenik za 1. razred gimnazije*, Zagreb 1995., str. 71. Talijanski fonetičari uglavnom više ne rabe pojam „liquide“ (hrv. protočnici), nego ih zamjenjuju pojmovima „lateral“ (hrv. bočnici) i „vibrant“ (hrv. treptajnici). Usp. Luciano CANEPARI – Barbara GIOVANELLI, *La buona pronuncia del terzo millennio*, Roma, 2012., str. 54. U ovome radu uzeta je terminologija prema Rossu radi praktičnosti. Usp. J. Ross, *n. dj.*, § 2.

²⁶ U talijanskome i u drugim romanskim jezicima postoji i obrnut slijed sastavnica *giorno e notte*. I jedan i drugi slijed temelje se na različitom poimanju što je dan i kada počinje, dakle posrijedi je ograničenje salijentnosti. Vjerojatno je preuzet iz latinskoga gdje postoji mnoštvo potvrda, primjere: „*Nocte et die in profundum maris fui*“, <http://cantusindex.org/id/003889>, (8. VI. 2019.).

e) Za talijanski jezik može se napraviti sljedeći poredak samoglasnika²⁷:

[i], [u], [e], [o], [ɛ], [ɔ], [a].

Primjeri tal.: *piŋfete e paŋfete; ninnoli e nannoli; di riffa o di raffa; ʒig-ʒag; Cric e Croc; Mimi e Cocò*²⁸; *cercare in lungo e in largo; punto e basta; essere da sella e da soma; spendere e spandere; peste e corna; vero e falso**.²⁹

Za hrvatski jezik može se napraviti sljedeći poredak „samoglasnika“:

[i], [u], [ie], [e], [o], [a], [r]³⁰.

Primjeri hr.: *bistro i jasno; cik cak; dušom tijelom; ni kiseo ni veseo; kriš-kraš; ni kuhan ni pečen; ni frigan ni pečen; kuku-lele**; *li-la; mile lale; povuci-potegni; ni riba ni meso; sve i sva; tip top; ʒimi i ljeti; ʒubima i noktima*.

2. Raščlamba

Prema istraživanjima Gereona Mülera³¹ koji se poziva na opažanja Malchiela i Rossa i među tipovima ograničenja postoji hijerarhija. On predlaže sljedeći redoslijed:

²⁷ Usp. J. Ross, *n. dj.*, str. 42.

²⁸ Posrijedi je dijalektalni i regionalni binom koji se rabi uglavnom u južnotalijanskim dijalektima i regionalnome govoru.

²⁹ U korpusu talijanskih binoma nismo naišli ni na jedan primjer u kojemu bi u prvoj sastavnici bio glas [o], a u drugoj [ɛ]. U gore navedenim primjerima [e] prethodi [o]. Kako bi se istražilo i opimjerilo ovo ograničenje, valjalo bi napraviti istraživanje binoma poglavito u toskanskim dijalektima ili u toskanskome regionalnom talijanskom jer „izvan Toskane malobrojni govornici ispravno vladaju uporabom naglašenih otvorenih i zatvorenih samoglasnika <e> i <o>.“ Usp. Massimo PALERMO, *Linguistica italiana*, Bologna, 2015., str. 31. Primjeri binoma u standardnome talijanskom jeziku ne moraju nužno potjecati iz toskanskoga. Ako je slijed sastavnica nastao u nekome drugom narječju u kojemu je posve drukčija uporaba ovih dvaju samoglasnika, potom frazeologiziran i kao takav preuzet, mogući su i drugi ishodi. Sve to pokazuje zamršenost linearnoga slijeda sastavnica i isprepletenost utjecaja salijentnosti, metričkih ograničenja te ograničenja prominentnosti slogova i važnost istraživanja drugih utjecaja, a poglavito dijakronijski pristup istraživanju binoma.

³⁰ U hrvatskome jeziku glas *r* je po načinu tvorbe lateralni vibrantni (drhtajni) sonant, a po mjestu tvorbe dental (zubnik) ili alveolar vibrant (drhtajnik). Ovisno o položaju u slogu, *r* može biti neslogotvorno (kao u riječima *ruka, car*) i slogotvorno (kao u riječima *prst, rt*). Slogotvornost i neslogotvornost nisu posve predvidljivi glasovnom okolinom jer npr. i slogotvorno i neslogotvorno *r* mogu doći iza suglasnika, a ispred samoglasnika: npr. u riječi *groce* (umanjenica od *grlo*) *r* je slogotvorno, a u riječi *grob* neslogotvorno. Zato se u tradicionalnoj fonologiji slogotvorno i neslogotvorno *r* smatraju različitim fonemima. U ovome se radu analizira samo slogotvorno *r* koje se u analiziranim primjerima ponaša kao nositelj sloga. Taj položaj slogotvornoga *r* u tablici nije položaj po kojem će se vršiti usporedba mogućih ograničenja jer ga ne navodi ni Ross za slavenske jezike. Primjeri binoma sa slogotvornim *r* brojni su i obradit će se posebno izvan navedena poretka samoglasnika.

³¹ Usp. G. MÜLLER, *n. dj.*, § 4.2.

ograničenja salijentnosti – metrička ograničenja – ograničenja prominentnosti slogova.

Ta ograničenja imaju različitu težinu i različit utjecaj na slijed sastavnica. Tako se trebaju ispuniti sljedeći uvjeti za ovu raščlambu binoma:

- za utvrđivanje utjecaja metričkih ograničenja na stvaranje binoma obje sastavnice moraju biti jednako salijentne
- za utvrđivanje utjecaja ograničenja prominentnosti slogova obje sastavnice moraju biti jednako salijentne i metrički jednakovrijedne.

Analizirajući korpus talijanskih i hrvatskih binoma, utvrđeno je da od 216 talijanskih binoma 120 ili 55,6 % ima isti broj slogova, a od 327 hrvatskih binoma 182 ili 55,7 % binoma ima isti broj slogova, dakle $\alpha=\beta$ i ti metrički jednakovrijedni binomi predmetom su ove raščlambe.

Međutim, prije raščlambe utjecaja ograničenja prominentnosti slogova valja promotriti jesu li sastavnice metrički jednakovrijednih binoma također i jednako salijentne.

Veći broj primjera pokazuje da razne semantičko-pragmatičke hijerarhije utječu na slijed sastavnica binoma i da se krše pravila ograničenja o prominentnosti slogova. Primjerice, u binomu *o la borsa o la vita* ograničenja prema salijentnosti³² utječu na slijed sastavnica i krši se ograničenje da viši samoglasnik ima prednost pred nižim, dakle [i] pred [a] te ujedno da tjesnačnik [v] ima prednost pred zatvornikom [b], premda se ujedno poštuje i ograničenje a da sastavnica s kratkim monoftongom prethodi sastavnici s dugim monoftongom ili diftongom.³³

Utjecaj ograničenja prema salijentnosti, pri čemu se krše ograničenja prominentnosti slogova, imamo i u drugim primjerima: *capitare tra capo e collo* (krši se načelo a i d); *non avere né capo né coda* (krši se načelo d); *essere in carne e ossa* (krši se načelo b i d); *non essere né carne né pesce* (krši se načelo a i d).

Sličan je slučaj i s mnoštvom drugim primjera: *vero o falso, vivo o morto, fare come la volpe e l'uva, essere cane e gatto*, gdje je prepoznatljiv utjecaj pragmatičko-semantičkih hijerarhija.

U hrvatskim primjerima binoma koji ispunjavaju ograničenje salijentnosti i metričke jednakovrijednosti krši se nekoliko ograničenja prominentnosti slo-

³² U literaturi se to obično naziva načelom vremenskoga slijeda.

³³ Sastavnica ['borsa] s kratkim jednoglasnikom prethodi sastavnici ['vi:ta] s dugim jednoglasnikom. <https://de.pons.com/>, (8. VI. 2019.).

gova. Primjeri mogu imati i dvostruko kršenje ograničenja. Postoje i primjeri u kojima se krši jedno ograničenje, a poštuje drugo sukladno hijerarhiji ograničenja prominentnosti.

Binomi koji krše načelo a (kratak jednoglasnik – dug samoglasnik ili diftong): *žimi ljeti; biti bez duše i srca*.

Binomi koji krše ograničenje b (manje suglasnika na početku riječi – više suglasnika na početku riječi):

ni frigan ni pečen; gladan žedan; glasno i jasno³⁴; navrat nanos; slava i dika; sluba duba; ni srknuti ni kusnuti; svijeta i vijeka; stani-pani.

Binomi koji krše ograničenje c (slabiji opstruenti na početku riječi ili sloga – jači opstruenti na početku riječi ili sloga):

bistro i jasno; ni bu ni mu; cici-mici; cile-mile*; ciguli-miguli*; cika i vika; ho ruk*; ni kiseo ni veseo; kuku-lele*; ni kusnuti ni ližnuti; mile lale; staro i mlado*; šuć muć; tata mata*; ni žuc ni muc; trte mrte³⁵*.

Binomi koji krše ograničenje d:

kusnuti ližnuti; ni pečen ni kuhan; slava i dika.

Razvidno je da neki binomi krše i dva ograničenja: *ni kusnuti ni ližnuti* (krši se ograničenje c i d), *slava i dika* (b i d).

Posebnu skupinu binoma s mogućom raščlambom ograničenja d predstavljaju binomi sa slogotvornim r kao nositeljem sloga. Taj samoglasnik r zadržava skoro sva fonološka svojstva kao i suglasnik r, samo što ima veću zvonkost i broj treptaja³⁶ i nije uvršten na ljestvicu samoglasnika za raščlambu ograni-

³⁴ Revizibilni binomi tipa *glasno i jasno* ili *jasno i glasno* ovisno o redu sastavnica mogu kršiti neko od ograničenja. U ovome se radu pojavljuju sljedeći binomi toga tipa: *kraja i konaca* ili *konca i kraja*; *glasno i jasno* ili *jasno i glasno*; *paziti i maziti* ili *maziti i paziti*; i *staro i mlado* ili *mlado i staro*.

³⁵ Premda bi se na prvi pogled moglo pomisliti da previše primjera krši spomenuto ograničenje, valja naglasiti da je riječ o nekoliko primjera, uglavnom frazemskih sraslica koje krše ovo ograničenje, ali potvrđuju neko drugo koje mu je nadređeno u hijerarhiji (*kuku-lele*, *mile lale*). Osim toga, uvrstili smo i ostale frazemske sraslice (ponajprije zbog njihove prepoznatljivosti) koje krše spomenuto ograničenje, ali koje su preuzete iz drugih jezika kao takve (*ho ruk*) ili se dade prepoznati utjecaj salijentnosti na njihov slijed jer su nastale od naslova filmova i sl. (*ciguli-miguli* itd.). U okviru ovoga rada ne možemo se baviti utjecajem ograničenja salijentnosti na kršenje načela prominentnosti slogova u frazemskim sraslicama, što je vidljivo posebno u hrvatskome. U talijanskome jeziku ta pojava nije toliko proširena.

³⁶ Usp. Eugenija BARIĆ i dr., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb, 1997., str. 49.

čenja d, ali su binomi s tom strukturom također zanimljivi i brojni, posebice s binomskom sastavnicom *krv, mrtav, srce*.

Ako bi slogotvorno r bilo uključeno u ljestvicu samo kao nositelj sloga, stavljajući ga na sam kraj ljestvice zbog njegovih fonoloških svojstava, onda bi u tome slučaju pojedini binomi s tim samoglasnikom potpuno kršili ograničenje d ispunjavajući kriterije za ostala ograničenja kao što su b i c: *krv i žnoj, ni kvi ni strvi, od kvi i mesa, trlac mlatac, žbrda ždola, imati srca i duše*. Za binom *ući u put i krv* ne bi se kršilo ograničenje d i c. Na temelju navedenih primjera slogotvorno r moglo bi biti i na početku ljestvice, a u tome slučaju kršila bi se neka ograničenja. Budući da nema dovoljnoga broja primjera među binomima za takve zaključke, to pitanje ostaje otvoreno.

Ograničenja a i d u primjerima s refleksom glasa jata (i u dugim i u kratkim slogovima) dosljedna su, osim u primjeru *dobro i lijepo* gdje se krši ograničenje i>ie, a binom se u rječniku ne navodi kao reverzibilan.

Ako je riječ o sastavnicama koje su jednako salijentne i metrički jednakovrijedne, vidljivo je djelovanje ograničenja prominentnosti slogova. Međutim i među ograničenjima prominentnosti slogova Gereon Müller opaža hijerarhiju³⁷. Ako dođe do sukoba pojedinih ograničenja unutar porodice ograničenja prominentnosti slogova, Müller predlaže sljedeći redoslijed:

- ograničenje b nadređeno ograničenju a
- ograničenje a nadređeno ograničenju d
- ograničenje d nadređeno c.

Malo je primjera u kojima se poštuje jedno ograničenje, a krši drugo. U više primjera prepoznatljiv je utjecaj ograničenja salijentnosti pa se takvi primjeri nisu uzimali u obzir.

Primjeri za talijanske binome:

- ograničenje b nadređeno ograničenju a: *arco e frecce; né caldo né freddo*.
- ograničenje a nadređeno ograničenju d: *farne di cotte e di crude; mettere a ferro e fuoco*.
- ograničenje d nadređeno c: nije bilo primjera.

³⁷ Isto.

U korpusu ekscerpiranih talijanskih binoma malo binoma zadovoljava navedena načela, ali vrlo rijetko dolazi do kršenja kriterija, osim u slučajevima gdje je vidljiv utjecaj salijentnosti.

Primjer koji krši ograničenje b i d bio bi *a scappa e fuggi*. U primjerima *cercare per mare e per terra, promettere mari e monti* vjerojatnije je da je riječ o salijentnosti pa ih ne uzimamo u razmatranje.

Primjeri za hrvatske binome:

Prema predloženoj ljestvici redosljeda ograničenja, vrlo malo hrvatskih binoma zadovoljava navedene kriterije:

- ograničenje b nadređeno ograničenju a: nije bilo primjera.
- ograničenje a nadređeno ograničenju d: *dobra i lijepa*.
- ograničenje d nadređeno c: *bistro i jasno; ni keiseo ni veseo, mile lale*.

Zaključak

Na slijed sastavnica leksičkih binoma i u talijanskome i u hrvatskome jeziku djeluje snop različitih načela. Jezikoslovci su često frazeme, a poglavito binome držali rubnim područjem jezika u koje slabo dopiru opće jezične zakonitosti. Međutim, i u „prividno ‘iregularnim’ područjima ljudskoga jezika manifestira se uređujuća snaga gramatičkoga sustava“³⁸. Tu snagu na osobit način pokazuje utjecaj prominentnosti slogova na slijed sastavnica binoma, što je zacijelo načelo kojega je prosječan govornik jednoga jezika najmanje svjestan prilikom uporabe binoma, a koje očito itekako djeluje na slijed njegovih sastavnica.

Osim utjecaja metričkih ograničenja te ograničenja salijentnosti, tj. raznih semantičko-pragmatičkih hijerarhija koje djeluju na slijed sastavnica binoma, koje se kadšto mogu odmah prepoznati, a drugi put teško bez dijakronijskoga istraživanja, odnosno znanja je li posrijedi salijentnost među sastavnicama koje su danas semantički neprozirne, ili je posrijedi posuđenica ili pak iregularna tvorba, važno je promotriti utjecaj upravo ograničenja prominentnosti slogova. Prema istraživanjima u engleskome i njemačkome u hijerarhiji dolaze na trećem mjestu, nakon salijentnosti i metričkih ograničenja, što primjeri jasno pokazuju i u talijanskome i u hrvatskome, a i među ograničenjima pro-

³⁸ G. MÜLLER, *n. dj.*, § 5.

minentnosti slogova opet postoji hijerarhija koja se unatoč malomu broju primjera mogla prepoznati.

Osim toga, valja upozoriti i na nužnost istraživanja mogućega utjecaja jezičnih saveza na strukturu i slijed sastavnica leksičkih binoma³⁹ jer i leksikolozi u svojim supostavnim raščlambama dvaju ili više europskih jezika zamjećuju da „snažni međujezični kontakti djeluju u pravcu jezične i frazeološke konvergencije“.⁴⁰

Raščlambom smo pokazali da ograničenja prominentnosti slogova djeluju na slijed sastavnica i u talijanskome i u hrvatskome jeziku. Neka su se ograničenja, primjerice ograničenje b, osobito u slučaju minimalnih parova pokazivala gotovo beziznimnima, a druga su se primjenjivala i kršila. Ta ograničenja djeluju i na jezik općenito i na slijed sastavnica raznih dvočlanih i višečlanih izraza, a ne samo binoma.

Svakako su potrebna daljnja istraživanja, primjerice usporedbe s dijalektima u talijanskome i hrvatskome gdje je moguće naići i na druge primjere binoma koji se ne rabe u standardnome jeziku ili istraživanja u tvorbi riječi kako bi se došlo do jasnijih zaključaka.

³⁹ Elisabeth PIIRAINEN, „Phraseologie in arealen Bezügen: ein Problemaufriss“, *Linguistik online*, br. 2., 2006., str. 203.

⁴⁰ Maslina LJUBIČIĆ, *Posuđenice i lažni parovi*, Zagreb, 2011., str. 176.

Gordan Struić

Hrvatski sabor

gordan.struic@gmail.com

UDK: 007

328

Prethodno priopćenje

DIGITALNI DIJALOG S PARLAMENTOM – PRIMJENA INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE U KONTEKSTU PARTICIPACIJE GRAĐANA U ZAKONODAVNOME POSTUPKU

Sažetak

Otkako su uzletom informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT) širom otvorena vrata intenzivnijoj participaciji građana u postupcima donošenja odluka, počivajući na većoj pristupačnosti, otvorenosti, transparentnosti, fleksibilnosti i interdisciplinarnosti koja uključuje doprinose, primjerice, iz područja prava, političkih znanosti, ekonomije te informacijskih i komunikacijskih znanosti, njezina implementacija u parlamentarnome kontekstu rezultirala je oblikovanjem novoga koncepta parlamenta, tzv. elektroničkoga ili e-parlamenta. Riječ je o konceptu usredotočenome na korištenje IKT-a kao ključnoga alata za transformaciju temeljnih funkcija parlamenta, pravovremenost donošenja odluka, otvorenost, transparentnost i smanjenje troškova kojim se građanima pruža prilika za digitalni dijalog s parlamentom u cilju njihova utjecaja na zakone i druge propise koji se donose u parlamentu. Imajući u vidu izloženo, u radu se istražuje, prvo, na koji je način u hrvatskome parlamentarnom pravu uređena mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku; drugo, kod kojih je pravno uređenih instrumenata participacije građana u postupku donošenja zakona, kao jednoj od temeljnih funkcija parlamenata, IKT isključivi, a kod kojih tek jedan od mogućih načina njihova ozbiljenja. Služeći se relevantnom literaturom i pravnim okvirom, ali i podacima koji su javno dostupni na mrežnoj stranici Hrvatskoga sabora, u radu je utvrđeno da hrvatsko parlamentarno pravo općenito predviđa mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku, ali i da ipak postoje stanovite razlike s obzirom na eksplicitnost, odnosno implicitnost načina njezina uređenja te instrumente na koje se odnosi. Nadalje, utvrđeno je da se kod prava na peticiju, informiranja te uključivanja u radne skupine

i parlamentarna radna tijela ICT javlja kao jedan od mogućih načina, a kod prava na savjetovanje kao jedini, isključivi način njegova ozbiljenja.

Ključne riječi: informacijsko-komunikacijska tehnologija; internet; participacija; Hrvatski sabor; e-parlament; zakonodavni postupak

DIGITAL DIALOGUE WITH THE PARLIAMENT – THE APPLICATION OF INFORMATION- COMMUNICATION TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF CITIZEN PARTICIPATION IN THE LEGISLATIVE PROCESS

Abstract

Since the rise of information-communication technology (ICT) opened the door to a more intense participation of citizens in decision-making processes, based on greater accessibility, openness, transparency, flexibility and interdisciplinarity, which includes contributions from areas such as law, political sciences, economics and information-communication sciences, its implementation in the parliamentary context resulted in the formation of a new concept of parliament, the electronic or e-parliament. It is a concept focused on the use of ICT as a key tool for transforming basic functions of the parliament, timeliness in decision-making, openness, transparency and cost reduction, providing citizens with opportunities for digital dialogue with the parliament in order to influence their legislation and other regulations. Having this in mind, this paper examines, firstly, how the possibility of applying ICT for the purpose of citizen participation in the legislative process is regulated in Croatian parliamentary law; secondly, in which legally regulated instruments of citizen participation in the law-making process, as one of the fundamental functions of parliaments, ICT makes exclusive, and in which just one of the possible ways of their implementation. Based on relevant literature, legal framework, and publicly available information on the Croatian Parliament's website, it has been determined that Croatian parliamentary law generally provides the possibility of applying ICT for the participation of citizens in the legislative process, but there are some differences with regard to the explicit, i.e., their implicit regulation as well as instruments to which it relates. Furthermore, it has been determined that for the right to petition, information and involvement in working groups and parliamentary working bodies, ICT emerges as one of the possible ways, and for the right to consultation as the only, exclusive way of their realization.

Keywords: information-communication technology; internet; participation; Croatian Parliament; e-parliament; legislative process

Uvodna razmatranja

Za razliku od industrijske revolucije koja se tijekom dvaju stoljeća vrlo sporo i selektivno širila cijelim svijetom, informacijska tehnologija (za koju se u najnovije doba upotrebljava naziv informacijsko-komunikacijska tehnologija¹ - IKT) uspjela je povezati gotovo cijeli svijet u tek dva desetljeća² prožimajući najrazličitija područja čovjekova djelovanja. Olakšavajući građanima pristup informacijama, IKT, napose internet³, otvorio je mogućnost intenzivnije participacije građana u različitim društvenim sferama – posebice u politici⁴ – u smjeru veće raznovrsnosti, deliberativnosti, prilagodljivosti i isplativosti⁵, otvarajući i mogućnost intenzivnije horizontalne (između građana) i vertikalne komunikacije (između građana i političkih elita)⁶. Imajući u vidu da je riječ o promjenama koje su koincidirale sa sve većim padom povjerenja građana u političke institucije, popraćenima shvaćanjem kako demokratski procesi omogućuju „vlast globalnog financijskog kapitala, koju podržavaju nacionalne političke elite, dok su građani (...) isključeni iz procesa političkog odlučivanja“⁷ i zbiljski reducirani na pasivnu ulogu promatrača za koje se „državna vlast koju su izabrali i koja bi ih trebala pitati za mišljenje (...) uopće ne zanima“⁸, uzlet IKT-a potaknuo je shvaćanje o potrebi korištenja interdisciplinarnoga pristupa koji će kroz niz područja, napose prava, političkih znanosti te informacijskih i komunikacijskih znanosti, otvoriti mogućnost promjene

¹ Riječ je o krovnome pojmu pod kojim se općenito podrazumijeva „svaki komunikacijski uređaj ili aplikacija, obuhvaćajući: radio, televiziju, mobilne telefone, računalni i mrežni hardver i softver, satelitske sustave i tako dalje, kao i različite usluge i aplikacije koje su s njima povezane, poput videokonferencija i učenja na daljinu“. Hakikur RAHMAN, „Interactive Multimedia Technologies for Distance Education in Developing Countries“, Margherita PAGANI (ur.), *Encyclopedia of Multimedia Technology and Networking*, Hershey, 2009., str. 741.

² Vidi поближе Manuel CASTELLS, *Uspon umreženog društva (Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura, svezak 1.)*, Zagreb, 2000., str. 67.

³ U daljnjem tekstu pri korištenju pojma IKT-a podrazumijeva se i naglasak stavljen na internet.

⁴ Usp. Domagoj BEBIĆ, „Internetske stranice političkih stranaka u Hrvatskoj i Europska Unija“, Ivan ŠIBER (ur.), *Hrvatska i Europa: strahovi i nade*, Zagreb, 2011., str. 168.

⁵ Usp. Jordanka TOMKOVA, „E-consultations: New tools for civic engagement or facades for political correctness?“, *European Journal of ePractice*, god. I., 2009., br. 7., str. 2.

⁶ Usp. Jennifer STROMER-GALLEY, „On-line interaction and why candidates avoid it“, *Journal of Communication*, god. L., 2000., br. 4., str. 114.

⁷ Tihomir CIPEK, „Sudionička demokracija: Trebaju li demokraciji aktivni građani?“, *Analitičko-politološkog društva*, god. XI., 2014., br. 1., str. 114.

⁸ Isto.

tih uloga građana, i to kroz IKT utemeljenu participaciju u postupku oblikovanja i donošenja odluka⁹.

Pojedini autori participaciji građana pripisuju instrumentalnu ulogu, svedenu samo na izbor vladajuće strukture¹⁰, napose s obzirom na to da nemaju dovoljno znanja i informacija za donošenje ključnih odluka, zbog čega i nije sasvim „neophodno da građani u cjelini budu pretjerano skloni političkom sudjelovanju“¹¹. Usto, smatra se i da se za participaciju građana redovito odlučuje „samo glasna manjina, kojoj se ne može povjeriti da nas sve predstavlja“¹² te da inzistiranje na participaciji počiva na optimističnoj pretpostavci o naravi čovjeka potaknuta na djelovanje u najboljem interesu za njegovu zajednicu i sposobna da se educira djelovati vodeći se idejom općega dobra¹³. S druge strane, ukazuje se na važnost participacije građana koja izvire iz njezine edukativne uloge u osobnome razvoju građana, integrativne uloge u jačanju njegove pripadnosti određenoj zajednici, ali i iz njezina doprinosa ostvarenju dobre vladavine putem izrade (pravnih) pravila i njihove provedbe¹⁴. Također, ističe se da participacija jača povjerenje u legislativu povećavajući mogućnost građana da utječu na kvalitetu zakona, ali i, posljedično, doprinoseći učinkovitijoj primjeni zakonskih rješenja¹⁵.

⁹ Riječ je o konceptu koji predstavlja suštinu e-participacije pod kojom se podrazumijeva, na participativnosti, inkluzivnosti i deliberativnosti utemeljen, „proces uključivanja građana kroz IKT u javne politike, odlučivanje te dizajniranje i isporuku usluga“. (UNITED NATIONS, *E-government survey 2018: Gearing E-government to Support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies*, New York, 2018., str. 112. Pri istraživanju e-participacije počesto se ističe njezina interdisciplinarna narav koja uključuje doprinose, primjerice, iz područja političkih znanosti, ekonomije, psihologije, ali i informacijskih i komunikacijskih znanosti, koji su popraćeni raznim „metodološkim stavovima i normativnim perspektivama koje karakteriziraju istraživanje e-participacije“. Rony MEDAGLIA, „eParticipation research: Moving characterization forward (2006-2011)“, *Government Information Quarterly*, god. XXIX., 2012., br. 3., str. 346.

¹⁰ Usp. Ank M. B. MICHELS, „Citizen Participation and democracy in the Netherlands“, *Democratization*, god. XIII., 2006., br. 2., str. 325.

¹¹ Seymour Martin LIPSET – Jason M. LAKIN, *Stoljeće demokracije*, Zagreb, 2006., str. 165.

¹² Usp. Anne PHILLIPS, *(O)rađanje demokracije*, Zagreb, 2001., str. 49.

¹³ Usp. John F. FREIE, „Participatory democracy“, David LEVINSON – Karen CHRISTENSEN (ur.), *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World, Volume 1*, Thousand Oaks – London, 2003., str. 162.

¹⁴ Usp. Carole PATEMAN, „Participatory Democracy Revisited“, *Perspectives on Politics*, god. X., 2012., br. 1., str. 10.; A. M. B. MICHELS, *n. dj.*

¹⁵ Usp. Gordan STRUIĆ – Vjekoslav BRATIĆ, „Sudjelovanje javnosti u zakonodavnom postupku: primjer Odbora za financije i državni proračun Hrvatskoga sabora“, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, god. XVII., 2017., br. 1., str. 134.

Imajući u vidu izloženo, u ovome radu istražuje se, prvo, na koji je način u hrvatskome parlamentarnom pravu¹⁶ uređena mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku; drugo, kod kojih pravno uređenih instrumenata (mehanizama, alata) participacije u postupku donošenja zakona, kao jednoj od temeljnih funkcija parlamenata, IKT predstavlja isključivi, a kod kojih tek jedan od mogućih načina njihova ozbiljenja. Pritom, u cilju davanja odgovora na prvo istraživačko pitanje, uz pregled relevantne literature, razmatraju se relevantne ustavne, zakonske i poslovničke odredbe kojima je uređena ova materija, dok se u cilju davanja odgovora na drugo istraživačko pitanje, pored relevantnih odredbi spomenutih propisa, pobliže razmatraju i podatci koji su dostupni na mrežnoj stranici hrvatskoga parlamenta. S obzirom na to da je fokus ovoga rada usmjeren na pravno uređene instrumente participacije građana u zakonodavnome postupku, s parlamentarne mrežne stranice prikupljeni su podatci koji se odnose na pojedine instrumente participacije izložene u četvrtome dijelu rada. Navedeni podatci prikupljeni su iz javno dostupnih izvješća o radu Službe za građane, *e-Doc* baze podataka koja omogućuje javno praćenje zakonodavne i zastupničke aktivnosti, informacija o savjetovanju s javnošću o nacrtima pojedinih akata te iz informacija o posjećenosti saborskih mrežnih stranica tijekom određenih razdoblja, nakon čega se pristupilo usporedbi prikupljenih podataka tijekom promatranoga razdoblja te njihovoj interpretaciji. Iako su u radu uočena određena ograničenja koja se odnose na dostupnost podataka i vremenski nejednako trajanje promatranih razdoblja kod pojedinih instrumenata participacije, ona nisu utjecala na davanje odgovora na istraživačko pitanje te je iz prikupljenih podataka moguće iščitati trend korištenja pojedinih instrumenata.

Važnost istraživanja mogućnosti primjene IKT-a u hrvatskome parlamentu i korištenja pravno uređenih instrumenata participacije građana u zakonodavnome postupku putem IKT-a posebice dolazi do izražaja u svjetlu podatka da se hrvatski građani koriste internetom više od prosjeka na razini Europske

¹⁶ Pod tim pojmom shvaćaju se ustavne norme, norme tzv. organskih i običnih zakona, ali i norme poslovnika koje se odnose na parlament (usp. Arsen Bačrić, „Konstitucionalizam i parlamentarno pravo“, *Vladavina prava*, god. VI., 1999., br. 3., str. 134. – 135.).

unije¹⁷, da su rezultati Hrvatske iznad europskoga prosjeka i u području dostupnosti otvorenih podataka¹⁸, ali i da je opremljenost kućanstava IKT-om u 2018. godini bila 76 %, a udio kućanstava sa širokopojasnim pristupom internetu 82 %¹⁹.

Iako o povezanosti IKT-a i parlamenta postoji niz istraživanja, ponajprije iz perspektive anglosaksonskih zemalja²⁰, ona su većinom usmjerena na zastupnike²¹, i to na njihovu primjenu pojedinih alata IKT-a, poput blogova²² i mrežnih stranica²³, na zastupničke stavove o primjeni tih alata²⁴ i percepciju javnosti o primjeni tih alata²⁵, dok je povezanost IKT-a i parlamenta u kontekstu participacije u zakonodavnome postupku razmatrana općenito²⁶ ili s naglaskom na pojedini pravno uređeni instrument participacije građana u tome postupku²⁷. Imajući u vidu da u literaturi još nisu zamijećeni radovi koji se

¹⁷ „Digital Economy and Society Index Report 2018 - Use of Internet Services“, European Commission, 12. IX. 2018., http://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=52241, (10. III. 2019.).

¹⁸ Digital Economy and Society Index Report 2018 - Digital Public Services, European Commission, 10. III. 2019., http://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=52244, (10. III. 2019.).

¹⁹ „Primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) u kućanstvima i kod pojedinaca u 2018., prvi rezultati - Usage of information and communication technologies (ICT) in households and by individuals, 2018, first results“, Državni zavod za statistiku, 5. XI. 2018., https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/02-03-02_01_2018.htm, (10. III. 2019.).

²⁰ Vidi npr. Stephen COLEMAN, „Westminster in the Information Age“, *Parliamentary Affairs*, god. LII., 1999., br. 3., str. 371. – 387.; Stephen WARD – Wainer LUSOLI, „From weird to wired: MPs, the internet and representative politics in the UK“, *The Journal of Legislative Studies*, god. XI., 2005., br. 1., str. 57.-81.; Nigel JACKSON, „An MP's role in the internet Era – The impact of e-newsletters“, *The Journal of Legislative Studies*, god. XII., 2006., br. 2., str. 223. – 242.

²¹ Usp. Cristina LESTON-BANDEIRA, „The Impact of the Internet on Parliaments: a Legislative Studies Framework“, *Parliamentary Affairs*, god. LX., 2007., br. 4., str. 659.

²² Vidi npr. Caroline AUTY, „UK elected representatives and their weblogs: first impressions“, *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, god. LVII., 2005., br. 4., str. 338. – 355.

²³ Vidi npr. Nigel JACKSON, „MPs and web technologies: An untapped opportunity?“, *Journal of Public Affairs*, god. III., 2003., br. 2., str. 124. – 137.

²⁴ Vidi npr. Jens TENSCHER, „MPs and the Internet – An Empirically Based Typology“, *The Journal of Legislative Studies*, god. XX., 2014., br. 3., str. 305. – 320.

²⁵ Vidi npr. Stephen COLEMAN, „Democracy Online: What do we Want from MPs' web sites?“, Stephen COLEMAN (ur.), *Democracy Online: What do we Want from MPs' web sites?*, London, 2001., str. 3. – 8.

²⁶ Vidi npr. Meelis KITSING, „Online participation in Estonia: Active voting, low engagement“, Elsa ESTEVEZ – Marijn JANSSEN (ur.), *Proceedings of the 5th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance (ICEGOV2011)*, Tallin, 2011., str. 20.-26.; Abdulsalam S. MUSTAFA – Muhammad SHARIFOV, „The Challenges of e-Parliament Adoption and its Mitigation“, *International Journal of Computing and Technology*, god. V., 2018., br. 6., str. 78.-87.

²⁷ Vidi npr. Stephen CLARK – Nik LOMAX – Michelle A. MORRIS, „Classification of Westminster Parliamentary constituencies using e-petition data“, *EPJ Data Science*, god. VI., 2017., br. 1., str. 1.-16.; Molly ASHER – Cristina LESTON-BANDEIRA – Viktoria SPAISER, „Do Parliamentary Debates of

bave temom primjene IKT-a u kontekstu pravno uređenih instrumenata participacije građana u postupku donošenja zakona u hrvatskome parlamentu, ovim radom daje se doprinos istraživanju te teme.

U tome cilju, nakon prvoga, uvodnog dijela rada, u drugome dijelu najprije se općenito razmatraju konceptualne diferencijacije s kojima se autori uobičajeno susreću istražujući ulogu IKT-a u demokratskim procesima, dok se u trećem dijelu rada pojašnjava implementacija IKT-a u parlamentarnome kontekstu. Nakon što se u četvrtome dijelu поближе razmotri mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku putem različitih pravno uređenih instrumenata participacije u hrvatskome parlamentu, u petome, završnom dijelu izlažu se zaključna razmatranja.

1. Konceptualne diferencijacije

Pri razmatranju uloge IKT-a u demokratskim procesima autori se uobičajeno susreću s raznim konceptualnim diferencijacijama ističući, primjerice, podjelu na futuriste i neofuturiste te optimiste i pesimiste, a ključna razlika unutar tih apstraktnih kategorija ogleda se u različitu stupnju suglasja o utjecaju kulturnih, društvenih i političkih promjena potaknutih razvojem IKT-a na dosezanje „uspješnijeg i demokratskijeg društva“²⁸. Istovremeno, ograničenje takva pristupa s izrazito polariziranim perspektivama sastoji se u specifičnoj percepciji IKT-a kao ključne determinante i „nužnog uzroka bilo kakve društvene promjene“²⁹.

U literaturi je zastupljeno shvaćanje da IKT kod građana, primjerice pod utjecajem vrlo interaktivnih mrežnih stranica³⁰, može intenzivirati osjećaj da je doista moguće ostvariti određene političke i društvene promjene te da sâm građanin u tome može imati određenu ulogu i time neizravno doprinijeti

e-Petitions Enhance Public Engagement with Parliament? An Analysis of Twitter Conversations“, *Policy and Internet*, god. XI., 2019., br. 1., str. 1. – 23.

²⁸ Tanja OBLAK, Izzivi e-demokracije, Ljubljana, 2003., str. 129.

²⁹ Isto.

³⁰ Vidi npr. John C. TEDESCO, „Examining internet interactivity effects on young adult political information efficacy“, *American Behavioral Scientist*, god. L., 2007., br. 9., str. 1183. – 1194.; Kwan Min LEE, „Effects of Internet Use on College Students' Political Efficacy“, *Cyberpsychology & Behavior*, god. IX., 2006., br. 4., str. 415. – 422.

većoj participaciji³¹, ali i da može utjecati na ponovnu izgradnju i očuvanje povjerenja u institucije vlasti³². Nadalje, pojedina istraživanja ukazuju na to da građani koji se koriste internetom kako bi se informirali o pojedinim pitanjima ujedno i više glasaju, više pišu svojim zastupnicima, više se politički organiziraju i participiraju³³. Usto, pojedina istraživanja ukazuju na to da IKT ohrabruje uključivanje skupina građana koji zbog svojih zdravstvenih i drugih sličnih razloga nisu mogli aktivno sudjelovati u političkome životu svoje zajednice³⁴. Neki autori toliko naglašavaju demokratski potencijal interneta da tvrde kako se njime može „oživjeti izravnu, odnosno deliberativnu i participativnu demokraciju“³⁵.

S druge strane, u literaturi je zastupljeno i shvaćanje da je učinak interneta ograničen³⁶. Tako se u pojedinim istraživanjima ističe, primjerice, kako je manje vjerojatno da će se građani koji češće koriste internet u zabavne svrhe osjećati učinkovito u vezi s njihovom potencijalnom ulogom u demokratskim procesima³⁷ te da bi političarima i birokratima u njihovu nastojanju za povećanjem povjerenja građana bilo bolje da se fokusiraju na *offline* djelovanje, tj. na ono koje nije utemeljeno na internetu³⁸. Nadalje, smatra se da internet ima ozbiljnih problema s točnošću dostupnih informacija³⁹ i ujedno doprinosi uzletu „karizmatičnih populističkih vođa“⁴⁰, ali i da stvara „fikciju pripadnosti velikim društvenim mrežama gdje se čovjek osjeća kao pripadnik neke virtu-

³¹ Usp. Chungpin LEE – Tong-yi HUANG, „E-government Use and Citizen Empowerment: Examining the Effects Of Online Information On Political Efficacy“, *Electronic Journal of e-Government*, god. XII., 2014., br. 1., str. 54. – 55.

³² Usp. Sreejith ALATHUR – P. Vigneswara ILAVARASAN – M. P. GUPTA, „Citizen participation and effectiveness of e-petition: Sutharyakeralam – India“, *Transforming Government: People, Process and Policy*, god. VI., 2012., br. 4., str. 393.

³³ Usp. Renita COLEMAN i dr., „Public Life and the Internet: If You Build a Better Website, Will Citizens Become Engaged?“, *New Media & Society*, god. X., 2008., br. 2., str. 183.

³⁴ Usp. Klaus LEVINSEN, „ICT and local political participation“, European Consortium for Political Research (ECPR), 11. IV. 2005., <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/17472fad-265d-4907-8fd3-6a4a6d88f79e.pdf>, (10. III. 2019.).

³⁵ D. BEBIĆ, *n. dj.*, str. 169.

³⁶ Usp. C. LEE – T. HUANG, *n. dj.*, str. 55.

³⁷ Usp. Dietram A. SCHEUFELE – Matthew C. NISBET, „Being a Citizen Online: New Opportunities and Dead Ends“, *The Harvard International Journal of Press/Politics*, god. VII., 2002., br. 3., str. 55.

³⁸ Usp. Michael PARENT – Christine A. VANDEBEEK – Andrew C. GEMINO, „Building citizen trust through e-government“, *Government Information Quarterly*, god. XXII., 2005., br. 4., str. 733.

³⁹ Usp. C. LEE – T. HUANG, *n. dj.*, str. 57.

⁴⁰ Marijana GRBEŠA, „Komuniciranje izvršne vlasti i javne uprave u medijatiziranom okruženju: izazovi i prilike“, Ivan KOPRIĆ (ur.), *Građani, javna uprava i lokalna samouprava: povjerenje, suradnja, potpora*, Zagreb, 2017., str. 121.

alne zajednice, nekog virtualnog zbora i zbroja, no zapravo je tek usamljeni luralica kroz bespuća virtualne stvarnosti ili metaprostora⁴¹, tj. onaj koji bi trebao participirati u izradi određenih normi i pravila, a istovremeno se od njih pokušava spasiti i osloboditi.

Naposljetku, uz IKT-optimiste i IKT-pesimiste u literaturi su zastupljeni i IKT-realisti koji tehnologiji odriču determinističku narav i ukazuju na njezinu neutralnu prirodu držeći da su učinci na društveno-političke promjene uvjetovani kontekstom i sposobnošću participanata koji se koriste⁴² IKT-om. Naime, tehnologija koja se razvija uvijek može biti upotrijebljena tako „da naudi demokratskim vrijednostima i demokratskom procesu, ili se može upotrijebiti da ih promiče“⁴³. Dakle, IKT je „*ex-ante* neutralna, a njezin utjecaj na političke strukture, procese, aktere, ponašanje i norme ovisi o motivima korištenja, sadržaju koji se prenosi, načinu na koji se tehnologija koristi (...) i, konačno, o političkom kontekstu“⁴⁴ u kojem se ona koristi. Takvo shvaćanje o ambivalentnosti utjecaja tehnologije na razvoj i kvalitetu demokracije⁴⁵ ukazuje na okolnost da ni ne može postojati jedinstveno shvaćanje o tome utjecaju na političke procese, ali i da ne postoji „indeks za mjerenje demokratskog utjecaja“⁴⁶ IKT-a koji bi mogao poslužiti u tu svrhu. Imajući u vidu potonje ograničenje, najprije će ukratko biti pojašnjena implementacija IKT-a u parlamentarnome kontekstu, a potom i поближе razmotrena mogućnost primjene IKT-a u hrvatskome parlamentu.

2. IKT u parlamentarnome kontekstu

U općenitu osvrtu na implementaciju IKT-a u parlamentarnome kontekstu valjalo bi uočiti dva ključna elementa: parlamentarne mrežne stranice i razne

⁴¹ Anđelko MILARDOVIĆ, *Globalno selo*, Zagreb, 2010., str. 119.

⁴² Usp. Manuel R. TORRES SORIANO, „Internet as a driver of political change: cyberpesimists and cyber optimists“, *Revista del Instituto Español de Estudios Estratégicos*, god. II., 2013., br. I., str. 334.

⁴³ Robert A. DAHL, *Demokracija i njezini kritičari*, Zagreb, 1999., str. 324.

⁴⁴ Marianne KNEUER, „E-democracy: A new challenge for measuring democracy“, *International Political Science Review*, god. XXXVII., 2016., br. 5., str. 667.

⁴⁵ Vidi npr. Benjamin BARBER, „Three Scenarios for the Future of Technology and Strong Democracy“, *Political Science Quarterly*, CXIII., 1998., br. 4., str. 573.-589.; Hubertus BUCHSTEIN, „Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy“, *Constellations*, god. IV., 2002., br. 2., str. 248. – 263.

⁴⁶ M. KNEUER, *n. dj.*, str. 668.

tzv. e-parlamentarne servise⁴⁷. Naime, implementacija IKT-a u parlamentarnome kontekstu rezultirala je oblikovanjem novoga koncepta parlamenta, tzv. elektroničkoga ili e-parlamenta pod kojim se shvaća „legislatura koja je osnažena da bude transparentnija, pristupačnija i odgovornija putem IKT-a“⁴⁸. Riječ je, naime, o konceptu koji je usmjeren na korištenje IKT-a kao alata za transformaciju procesa, odnosno temeljnih funkcija parlamenta, pravovremennost donošenja odluka, otvorenost, transparentnost i smanjenje troškova, a četiri komponente na kojima počiva koncept e-parlamenta čine akteri (zastupnici, službenici, javnost itd.), procesi, arhitektura (tj. infrastruktura, hardver i softver) i podatci⁴⁹. Iako su parlamenti koristili tehnološke inovacije i prije pojave interneta, poput radija i televizije, do ključnoga utjecaja IKT-a na rad i funkcije parlamenta došlo je upravo s pojavom interneta čime je omogućeno, s jedne strane, poticanje i racionalizacija djelovanja parlamenta (interni učinak) i, s druge strane, transformacija odnosa građana i parlamenta (eksterni učinak)⁵⁰. Riječ je o mogućnostima koje se ne ogledaju samo u poboljšanome upravljanju dokumentima (korištenjem baza podataka, intraneta itd.) ili primjeni elektroničkoga sustava glasanja, već i u prijenosu sjednica parlamenta i njegovih radnih tijela putem interneta i televizije te u pregledu i pohrani podataka o parlamentarnim aktivnostima putem mrežnih stranica koje građanima otvara digitalna vrata u zakonodavni postupak dajući „holistički doprinos parlamentarnom procesu“⁵¹.

Smjernice za parlamentarne mrežne stranice⁵² predstavljaju dokument *Interparlamentarna unija*⁵³ kojim se predlažu najbolje prakse „uključivanja suvremenih IKT alata i e-omogućenih servisa i (...) organiziranje različitih dijelo-

⁴⁷ Vidi publiže: Aspasia PAPALOI – Dimitris GOUSCOS, „E-Parliaments and Novel Parliament-to-Citizen services“, *Jedem - eJournal of eDemocracy and Open Government*, god. III., 2011., br. 1., str. 80. – 98.

⁴⁸ UNITED NATIONS, *World e-Parliament Report 2008*, New York, 2008., str. 12.

⁴⁹ Usp. UNITED NATIONS, *World e-Parliament Report 2018*, New York, 2018., str. 18. – 19.

⁵⁰ Usp. Mehmet Zahid SOBACI, „Introduction: Strengthening Parliaments through ICTs“, Mehmet Zahid SOBACI (ur.), *E-Parliament and ICT-Based Legislation: Concept, Experiences and Lessons*, Hershey, 2011., str. 3.

⁵¹ *Isto*, str. 4.-5.

⁵² INTER-PARLIAMENTARY UNION, *Guidelines for Parliamentary Websites*, Geneva, 2009.

⁵³ Riječ je o međunarodnoj organizaciji koja okuplja predstavnike 178 nacionalnih parlamenata i 12 pridruženih članica. Vidi npr. Zoran MILIVOJEVIĆ, *Interparlamentarna unija - Parlamentarne „Ujedinjene nacije“ - Parlamentarna diplomatija u praksi*, Beograd, 2013.

va, sadržaja i značajki parlamentarnih web stranica⁵⁴. Iz tih smjernica slijedi kako bi mrežne stranice trebale počivati na stavkama poput općih informacija o parlamentu, zakonodavstvu, proračunu i nadzoru, na alatima za pretraživanje, zaprimanje i prikaz informacija, komunikaciju i dijalog s građanima, ali i na dizajnu koji, između ostaloga, omogućuje da su što razumljivije i pristupačnije, uz napomenu da „dobre internetske stranice zahtijevaju od parlamenata da osiguraju aktivno vodstvo na najvišim razinama, odgovarajuće resurse i snažnu predanost točnosti i kvaliteti informacije“⁵⁵.

Nadalje, suvremeni e-parlamenti trebali bi omogućiti i različite e-parlamentarne servise koji se mogu kategorizirati u pet skupina⁵⁶. Prvu čine interparlamentarni (P2P ili *Parliament-to-Parliament*) servisi kod kojih je IKT korišten u cilju olakšavanja razmjene informacija među parlamentima, poput IPEX-a (*Interparliamentary EU Information Exchange*), platforme koja služi elektroničkoj razmjeni podataka između nacionalnih parlamenata i Europskoga parlamenta o pitanjima koja se odnose na Europsku uniju te sadrži *online* bazu podataka zakonodavnih prijedloga, savjetodavnih i informativnih dokumenata, kalendar međuparlamentarnih sastanaka, forum za razmjenu mišljenja itd.⁵⁷ Druću čine intraparlamentarni (P2MP ili *Parliament-to-Members of Parliament*) servisi kod kojih parlament koristi IKT da bi se zastupnicima olakšala parlamentarna aktivnost, poput korištenja prijenosnih računala, elektroničke pošte, udaljena pristupa dokumentima iz legislativnoga postupka itd.⁵⁸ Treću čine servisi namijenjeni građanima kojima mogu dati pojedine (povratne) informacije parlamentu (C2P ili *Citizens-to-Parliament*), primjerice preko mrežnih upitnika, obrazaca i sličnih alata, dok četvrtu čine servisi s nešto širom namjenom, tj. oni koji uključuju razne nove projekte koje parlamenti mogu implementirati u cilju širega privlačenja interesa građana i njihove participacije u parlamentarnim postupcima (P2C ili *Parliament-to-Citizens*), poput projekta „e-peticije“ škotskoga parlamenta⁵⁹. Naposljetku, petu skupinu čine servisi koji povezuju parlament s medijima (P2M ili *Parliament-to-Media*), poput servisa Europskoga parlamenta *Hotline-Newsdesk* preko kojega novinari mogu pratiti korisne in-

⁵⁴ M. Z. SOBACI, *n. dj.*, str. 17.

⁵⁵ INTER-PARLIAMENTARY UNION, *n. dj.*, str. 30.

⁵⁶ Usp. A. PAPALOI – D. GOUSCOS, *n. dj.*, str. 86.

⁵⁷ IPEX, *Guidelines as approved by the meeting of the Secretaries General*, Rim, 2015., str. 1.

⁵⁸ Usp. A. PAPALOI – D. GOUSCOS, *n. dj.*, str. 86.

⁵⁹ *Isto*.

formacije o različitim aktivnostima Europskoga parlamenta⁶⁰. Imajući u vidu temu ovoga rada, valjalo bi se поближе osvrnuti na skupinu P2C e-parlamentarnih servisa te istražiti mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku, i to putem pravno uređenih instrumenata participacije u hrvatskome parlamentu⁶¹.

3. Instrumenti participacije i IKT

U istraživanju normativnoga okvira sudjelovanja javnosti u zakonodavnome postupku u djelovanju radnih tijela Hrvatskoga sabora na primjeru njegova Odbora za financije i državni proračun kroz četiri parlamentarna saziva utvrđeno je da postoji nekoliko instrumenata (načina ili mehanizama) kojima javnost može participirati u postupku donošenja zakona: pravom na peticiju, informiranje, savjetovanje te uključivanje u radne skupine i parlamentarna radna tijela⁶², a identični instrumenti participacije posve su primjenjivi i u parlamentarnome postupku u kojem se donosi državni proračun Republike Hrvatske⁶³.

3.1. Peticija

Pravo na peticiju uređeno je čl. 46. *Ustava Republike Hrvatske* kojim je propisano da „svatko ima pravo slati predstavke i pritužbe, davati prijedloge državnim i drugim javnim tijelima i dobiti na njih odgovor“⁶⁴. Na tu ustavnu odredbu nastavlja se čl. 44. st. 8. *Poslovnika Hrvatskoga sabora* kojim je određeno da će predsjednik parlamenta proslijediti predsjedniku matičnoga radnog tijela predstavku ili prijedlog za donošenje zakona ili drugoga akta, a potonji predsjednik izvijestit će podnositelja o ishodu predstavke ili prijedloga u roku

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Iako uz pravno uređene instrumente participacije koji se izlažu u sljedećem, četvrtom dijelu ovoga rada postoje i pravno neuređeni instrumenti participacije u hrvatskome pravu (npr. lobiranje), na njih se neće posebno osvrnuti s obzirom na to da se pri istraživanju mogućnosti primjene IKT-a u hrvatskome parlamentarnom pravu razmatra upravo pravno uređenje participacije, odnosno pravni okvir.

⁶² Usp. G. STRUIĆ – V. BRATIĆ, *n. dj.*

⁶³ Usp. Gordan STRUIĆ – Vjekoslav BRATIĆ, „Public participation in the budgetary process in the Republic of Croatia“, *Public Sector Economics*, god. XLII., 2018., br. 1., str. 67. – 92.

⁶⁴ „Ustav Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 1990., 56., 1997., 135., 2000., 113., 2001., 28., 2001., 55., 2010., 76., 2014., 5. čl. 46.

od tri mjeseca⁶⁵. Služeći se tim instrumentom, građani se mogu obratiti i peticijom za podnošenje amandmana ovlaštenomu podnositelju u parlamentu (zastupniku, klubu zastupnika ili radnomu tijelu).

Iako se u navedenim odredbama ne navodi način na koji je moguće iskoristiti pravo peticije, nema nikakve zapreke da građani to učine, primjerice, korištenjem elektroničke pošte jer su adrese radnih tijela, klubova zastupnika itd. objavljene na mrežnoj stranici Hrvatskoga sabora, na kojoj je omogućeno i *online* postavljanje pitanja zastupnicima i Službi za građane⁶⁶, a koje građani mogu iskoristiti i u svrhu ostvarivanja njihova ustavnog (i poslovnickog) prava na peticiju, odnosno predstavku ili prijedlog za donošenje zakona ili drugoga akta. S obzirom na to da su na mrežnoj stranici objavljeni i brojevi telefaksa kao i telefonski brojevi, pored elektroničke pošte i mrežnoga upitnika građani se mogu ovlaštenim predlagateljima zakona u parlamentu (tj. radnome tijelu, klubu zastupnika ili pojedinomu zastupniku) obratiti i tim putem.

Iz podataka dostupnih na mrežnoj stranici Hrvatskoga sabora razvidno je da se u 2018. preko mrežnoga upitnika i elektroničke pošte Službi za građane obratio 1081 građanin, pri čemu su postavljeni 339 upita i 742 podneska građana, poput prijedloga, komentara i sugestija, a na istoj stranici navodi se da Služba za građane odgovara na sve upite „u najkraćem mogućem roku, a najkasnije u roku 24 sata“⁶⁷. U prethodnoj, 2017. godini Službi za građane obratilo se 149 građana, pri čemu su postavljeni 381 upit i 786 podnesaka građana⁶⁸, dok za prethodne godine nije uočen podatak o broju takvih aktivnosti Službe za građane.

3.2. Informiranje

Pravo građana na pristup informacijama koje posjeduju tijela javne vlasti ima uporište u ustavnome jamstvu toga prava, a razrada toga prava prepušte-

⁶⁵ „Poslovnik Hrvatskoga sabora“, *Narodne novine*, 2013., 81., 2016., 113., 2017., 69., 2018., 29., čl. 44. st. 8.

⁶⁶ „Služba za građane“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <http://www.sabor.hr/hr/o-saboru/ustrojstvo-sabora/sluzba-za-gradane>, (10. III. 2019.).

⁶⁷ „Izvešće o radu Službe za građane u 2018. godini“, *Hrvatski sabor*, 21. XII. 2018., <https://www.sabor.hr/hr/press/javnost-rada/arhiva/izvjesce-o-radu-sluzbe-za-gradane-u-2018-godini>, (10. III. 2019.).

⁶⁸ „Posjeti Hrvatskome saboru i aktivnosti Službe za građane od siječnja do prosinca 2017.“, *Hrvatski sabor*, 18. XII. 2017., <http://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/posjeti-hrvatskome-saboru-i-aktivnosti-sluzbe-za>, (10. III. 2019.).

na je *Zakonu o pravu na pristup informacijama* koji određuje obvezu tijela javne vlasti, dakle i parlamenta, da „na internetskim stranicama na lako pretraživ način i u strojno čitljivom obliku“⁶⁹ objavljuju niz podataka. Od tih podataka u kontekstu teme ovoga rada posebno bi valjalo izdvojiti opće akte i odluke koje imaju utjecaj na interese korisnika, uz razloge njihova donošenja, i nacрте zakonskih prijedloga i prijedloga drugih propisa i općih akata u postupku savjetovanja s javnošću. Pritom javnost moraju informirati, između ostaloga, o dnevnome redu i vremenu održavanja sjednice, odnosno zasjedanja službenoga tijela, objavljujući uz to i način rada te mogućnost(i) izravna uvida u njegov rad. Iako se pravo građana na pristup informacijama može ostvarivati i *offline*, u kontekstu teme ovoga rada pobliže bi se valjalo osvrnuti na njegovu *online* dimenziju, tj. na mrežnu stranicu Hrvatskoga sabora.

Iz podataka dostupnih na mrežnoj stranici Hrvatskoga sabora vidljivo je da se putem *e-Doc* baze podataka Hrvatskoga sabora⁷⁰ – koja služi praćenju zakonodavne i zastupničke aktivnosti parlamenta te formalnoj i sadržajnoj obradi svih parlamentarnih akata, rasprava, zastupničkih pitanja i odgovora, amandmana te njihovoj pohrani u cjelovitu obliku – može doznati u kojoj se fazi zakonodavnoga postupka nalazi neki zakon, drugi propis ili akt, tko su njegovi podnositelji (tj. predlagatelji), tema, status i tijek rasprave o njemu, izvješća matičnih i zainteresiranih radnih tijela, videosnimke i fonograme rasprava iz kojih je razvidno tko je o zakonu, drugome propisu ili aktu raspravljao na plenarnoj sjednici, što je o njemu izgovorio, ali i tko je podnio i s kojim sadržajem određeni amandman. Također, na istoj stranici nalazi se i niz drugih, vrlo bitnih podataka o zakonu, drugome propisu ili aktu, poput njegova pregleda po fazama zakonodavnoga postupka, rezultata glasanja, njegove objave u službenome listu, uz mogućnost pretraživanja teksta prijedloga, pregleda i pretraživanja teksta zapisnika saborske sjednice koja se na njega odnosi (nakon njegova usvajanja) te ispisa kartice određenoga zakona, drugoga propisa ili akta u PDF formatu. Nadalje, postoji mogućnost filtriranja podataka prema sazivu Hrvatskoga sabora (od V. do IX. saziva), broju sjednice, oznaci prijedloga zakona (radi li se o prijedlogu zakona koji se usklađuje s propisima Europske unije ili se s njima ne usklađuje), vrsti akta, postupku donošenja (je

⁶⁹ „Zakon o pravu na pristup informacijama“, *Narodne novine*, 2013., 25., 2015., 85., čl. 10. st. 1.

⁷⁰ „e-Doc zakonodavna baza“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <http://www.sabor.hr/hr/o-saboru/ustrojstvo-sabora/infodok-sluzba/e-doc-zakonodavna-baza>, (10. III. 2019.).

li riječ o hitnome ili redovnome postupku), statusu akta (je li riječ o aktu koji je u proceduri, donesen, odbijen, povučen itd.) ili njegovu području (npr. porezni sustav, statusna prava građana, elektroničke komunikacije itd.).

Što se tiče dnevnoga reda sjednice parlamenta i pripadajućih podataka koji se odnose na zakonodavni postupak, najprije bi valjalo spomenuti da je na mrežnoj stranici Hrvatskoga sabora pojašnjen cjelovit put donošenja svih zakona, drugih propisa ili akata, zajedno s dijagramom zakonodavnoga postupka radi jasnijega i lakšega praćenja⁷¹. Podatci o sjednici parlamenta mogu se pratiti počevši od novih akata u zakonodavnoj proceduri koji još nisu uvršteni u dnevni red plenarne sjednice, preko dnevnoga reda aktualne plenarne sjednice i kronologije rasprava aktualne plenarne sjednice, i to uz mogućnost pretraživanja dnevnih redova i pregleda cjelovitih tekstova zapisnika svih plenarnih sjednica od 30. svibnja 1990. do zadnjega usvojenog (verificiranog) zapisnika aktualnoga saziva, pa sve do, primjerice, akata dostavljenih sa svrhom informiranja i pregleda povučenih akata. Usto, aktivnosti ovlaštenih predlagatelja u zakonodavnome postupku mogu se pratiti i kroz pregled najava, priopćenja i kratkih obavijesti, s mogućnošću pretplata i predbilježbi na informacije korištenjem RSS kanala, odnosno kratkih obavijesti o promjeni sadržaja na mrežnoj stranici⁷², ali i, primjerice, kroz pregled sjednica radnih tijela⁷³.

Iz dosad izloženoga slijedi da mrežna stranica hrvatskoga parlamenta pruža građanima cijeli niz podataka kojima se oživotvoruje ovaj pravni instrument, omogućujući građanima da na brz i jednostavan način dođu do različitih informacija o zakonima, drugim propisima i aktima koji se nalaze u zakonodavnome postupku, ali i o onima o kojima se već raspravljalo ili će se tek raspravljati u okviru toga postupka. Štoviše, prema čl. 280. *Poslovnika Hrvatskoga sabora*, Hrvatski sabor o svome radu izvješćuje zastupnike i javnost putem glasila i drugih publikacija, a pod glasilom parlamenta smatra se upravo njegova mrežna stranica. Prema tomu, mogućnost primjene IKT-a pri posezanju za tim instrumentom izrijeком je predviđena, i to poslovničkim (čl. 280.) i zakonskim (čl. 10.) putem. Budući da je informiranje, ujedno, i temeljni

⁷¹ „Zakonodavni postupak“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <http://www.sabor.hr/hr/o-saboru/zakonodavni-postupak>, (10. III. 2019.).

⁷² „Press“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <https://sabor.hr/hr/press>, (10. III. 2019.).

⁷³ „Odbori i povjerenstva“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <https://sabor.hr/hr/radna-tijela/odbori-i-povjerenstva>, (10. III. 2019.).

preduvjet za primjenu ostalih instrumenata participacije, ukratko bi se valjalo osvrnuti na interes građana za opisane mogućnosti.

Naime, podatci o pregledu posjećenosti mrežne stranice Hrvatskoga sabora otkrivaju da je u 2018. bilo zabilježenih 3.275.313 pregleda, od čega je bilo 2.279.581 jedinstvenih pregleda, a većina posjetitelja pristupala je toj stranici putem stolnih računala (54,6 %), dok su mobilni telefoni tek nešto manje korišteni (41,9 %), za razliku od tableta kojima su posjetitelji rijetko pristupali toj stranici (3,5 %) ⁷⁴. Pogled na statistiku za prethodno razdoblje, počevši od početka IX. saziva (od 14. listopada 2016.) do 14. srpnja 2017., otkriva da je u tih devet mjeseci ⁷⁵ bilo čak 4.116.970 pregleda mrežne stranice, od čega je bilo 1.167.851 jedinstvenih pregleda, dok je u razdoblju od sljedećih pet mjeseci (od 15. srpnja do 15. prosinca 2017.) broj jedinstvenih pregleda bio nešto manji (1.059.339) ⁷⁶. U potonjim razdobljima većina posjetitelja koristila je stolno računalo (oko 67 %), dok su mobilne telefone koristili zamjetno manje u odnosu na 2018. (oko 29 %), a tablete podjednako rijetko kao i u 2018. (oko 3 %). Usto, vrijedi primijetiti da su se među najposjećenijim kategorijama uobičajeno nalazili prijenosi plenarne sjednice (u 2018. bilo je 183.511, od 15. srpnja do 15. prosinca 2017. 87.205, a od 14. listopada 2016. do 14. srpnja 2017. 245.933 posjeta), dok je u istim razdobljima interes javnosti za pregled novih akata u zakonodavnome postupku bio nešto manji (u 2018. bilo je 55.464, od 15. srpnja do 15. prosinca 2017. 26.471, a od 14. listopada 2016. do 14. srpnja 2017. 57.364 posjeta). Iako je riječ o podacima koji se odnose na razdoblja vremenski nejednaka trajanja – s obzirom na to da su pregledi posjećenosti mrežne stranice uzimali u obzir određenu kalendarsku godinu (2018.), ustavnu zadanost redovitoga zasjedanja parlamenta dvaput godišnje (2017.) kao i trenutak konstituiranja parlamenta (2016. – 2017.) – iz njih je moguće iščitati puni potencijal korištenja mobilnih telefona u kontekstu participacije u postupku donošenja zakona. Naime, imajući u vidu porast broja

⁷⁴ „Pregled posjećenosti web stranica Hrvatskoga sabora od 1. siječnja 2018. do 19. prosinca 2018.“, *Hrvatski sabor*, 21. XII. 2018., <https://www.sabor.hr/hr/press/javnost-rada/arhiva/pregled-posjeecenosti-web-stranica-hrvatskoga-sabora-od-1-sijecnja-2018-do>, (10. III. 2019.).

⁷⁵ „Posjećenost internetskih stranica Hrvatskoga sabora od 14. listopada 2016. do 14. srpnja 2017.“, *Hrvatski sabor*, 17. VII. 2017., <https://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/posjecenost-internetskih-stranica-hrvatskoga-sabora-od>, (10. III. 2019.).

⁷⁶ „Pregled posjećenosti web stranica Hrvatskoga sabora od 15. srpnja 2017. do 15. prosinca 2017.“, *Hrvatski sabor*, 18. XII. 2017., <https://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/pregled-posjecenosti-web-stranica-hrvatskoga-sabora-1>, (10. III. 2019.).

pristupanja mrežnoj stranici putem mobilnih telefona od oko 29 % (od 14. listopada 2016. do 15. prosinca 2017.) na gotovo 42 % (od 1. siječnja 2018. do 19. prosinca 2018.), a posebice kada se poprati raniji slijed (26,7 % u razdoblju od 15. srpnja 2016. do 15. prosinca 2016.⁷⁷; 22 % u razdoblju od 28. prosinca 2015. do 15. srpnja 2016.⁷⁸ te 19 % u razdoblju od 1. siječnja 2015. do 28. rujna 2015.⁷⁹), može se pretpostaviti da će interes građana za legislativni proces biti još veći ako im se omogući da s bilo kojega mjesta i u bilo koje vrijeme mogu posjetiti mrežnu stranicu parlamenta, i to ne samo u cilju ostvarivanja prava na peticiju ili informiranje, nego i prava na savjetovanje kojemu bi korištenje mobilnih telefona moglo biti posebno važan čimbenik u njegovu oživotvorenju.

3.3. Savjetovanje

Pravo građana na sudjelovanje u savjetovanju u parlamentu također izvire iz navedenoga *Zakona* kroz obvezu, *inter alia*, državnih tijela (dakle i parlamenta) za provedbom savjetovanja s javnošću prilikom donošenja zakona i podzakonskih propisa, dok se obveza državnih tijela za provedbom savjetovanja prilikom donošenja općega akta ili drugoga strateškog ili planskog dokumenta odnosi samo na slučaj kada se njima utječe na interese građana i pravnih osoba. Pritom, za razliku od tijela državne uprave koja to mogu činiti isključivo putem središnjega državnog internetskog portala za savjetovanja s javnošću (*e-Savjetovanja*), druga državna tijela (među njima i parlament) mogu to činiti putem potonjega portala ili svoje mrežne stranice objavljujući nacrt određenoga zakona, drugoga propisa ili akta s obrazloženjem razloga i cilja njegova donošenja te u cilju pozivanja građana da dostave svoje prijedloge i mišljenja. Provedba savjetovanja u pravilu traje 30 dana, nakon čega je potrebno objaviti izvješće o provedenome savjetovanju koje mora sadržavati

⁷⁷ „Pregled posjećenosti internetskih stranica Hrvatskoga sabora od 15. srpnja do 15. prosinca 2016.“, *Hrvatski sabor*, 19. XII. 2016., <https://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/pregled-posjecenosti-internetskih-stranica-hrvatskoga>, (10. III. 2019.).

⁷⁸ „Pregled posjećenosti web stranica Hrvatskoga sabora od 28. prosinca 2015. do 15. srpnja 2016.“, *Hrvatski sabor*, 15. VII. 2016., <https://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/pregled-posjecenosti-web-stranica-hrvatskoga-sabora-o>, (10. III. 2019.).

⁷⁹ „Pregled posjećenosti web stranica Hrvatskoga sabora od 1. siječnja do 28. rujna 2015.“, *Hrvatski sabor*, 30. IX. 2015., <https://www.sabor.hr/hr/press/pregled-rada-hrvatskoga-sabora/arhiva/pregled-posjecenosti-web-stranica-hrvatskoga-sabora-od>, (10. III. 2019.).

popis zaprimljenih prijedloga i primjedbi, ali i očitovanja o razlozima zbog kojih nisu prihvaćeni (čl. 11.). Imajući u vidu da je *Poslovníkom Hrvatskoga sabora* predviđeno da predlagatelj zakona, uz prijedlog određenoga zakona, mora dostaviti i izvješće o provedenome savjetovanju i *Iskaz o procjeni učinaka propisa*, sukladno posebnomu *Propisu* (čl. 174. st. 4.), iz toga proizlazi da spomenuto izvješće predstavlja važan element u zakonodavnome postupku. Također, valjalo bi zaključiti kako je mogućnost primjene IKT-a pri posezanju za instrumentom savjetovanja izrijeком *explicite* sadržana u čl. 11. *Zakona o pravu na pristup informacijama*, dok je u *Poslovníku Hrvatskoga sabora* ona *implicite* sadržana u čl. 174., naslanjajući se na spomenuti zakonski članak 11.

Hrvatski parlament provodi savjetovanje s javnošću putem svoje mrežne stranice na kojoj su od 14. svibnja 2013. do 10. ožujka 2019. objavljene ukupno 23 informacije o savjetovanju s javnošću o nacrtima pojedinih akata, od čega je 19 nacrt prijedloga zakona te po jedan nacrt prijedloga pravila, odluke, poslovnika, ali i prijedloga za utvrđivanje *Nacrta* promjene *Ustava Republike Hrvatske*. Pritom su najviše informacija o savjetovanju s javnošću objavili klubovi zastupnika (17), dok su odbori objavili četiri, a zastupnici dvije informacije. Iako se broj podnositelja prijedloga i mišljenja na pojedini nacrt prijedloga zakona i drugoga akta izrazito razlikuje, što bi zacijelo valjalo pripisati njihovu različitom interesu za materiju koja se pojedinim zakonom ili drugim aktom želi urediti⁸⁰, broj provedenih savjetovanja s javnošću u pojedinoj kalendarskoj godini otkriva da su 2013. provedena dva, 2014. jedno, 2015. nijedno, 2016. tri, 2017. pet, a 2018. deset savjetovanja, dok su u 2019. u prva dva mjeseca (otvorena i) provedena dva savjetovanja, iz čega slijedi da se od 2016. broj provedenih savjetovanja s javnošću postupno povećava.

⁸⁰ Tako je bilo, primjerice, 25 podnositelja u slučaju *Prijedloga za utvrđivanje Nacrta promjene Ustava Republike Hrvatske*, 11 podnositelja u slučaju *Nacrta konačnoga prijedloga zakona o izmjenama i dopunama Ovršnoga zakona*, ali i dva u slučaju *Nacrta konačnog prijedloga zakona o dopunama Zakona o lokalnim izborima*. U tome smislu moglo bi se primijetiti da su građani tek povremeni participanti i da većina građana redovito „prati“ ili „skenira“ stanje svoga političkog i društvenog okruženja (tzv. *monitorial citizens*) kako bi, prema potrebi, bila spremna u nekome trenutku participirati. Usp. Michael SCHUDSON, *The Good Citizen: A History of American Civic Life*, Cambridge, 1999., str. 310. – 311.

3.4. Uključivanje

Pored toga, građani mogu participirati u zakonodavnome postupku i kroz uključivanje u radne skupine i radna tijela, s obzirom na poslovničke mogućnosti: a) osnivanja pododbora i posebnih radnih skupina u okviru radnoga tijela u cilju razmatranja tema iz njegova djelokruga, pripremanja prijedloga, izrade izvješća i nacрта akta (čl. 53. st. 1.), a u čijem sastavu mogu biti i pojedini građani u svojstvu stručnjaka za određena pitanja, b) uključivanja znanstvenih i drugih organizacija i pojedinih stručnjaka u pripremu akta ili razmatranje nekoga pitanja koje ulazi u djelokrug radnoga tijela, ali pod uvjetom osiguranih financijskih sredstava (čl. 52.) te c) pozivanja na sjednice radnih tijela javnih, znanstvenih i stručnih djelatnika i drugih osoba radi pribavljanja njihovih mišljenja o raspravljanim temama (čl. 57. st. 1.). Međutim, s obzirom na narav oživotvorenja ovoga instrumenta koja se primarno veže za nazočnost građana sjednicama radnih tijela i radnih skupina, IKT ovdje ima sekundarnu ulogu koja se u skladu s poslovničkom odredbom čl. 15. st. 1. redovito ispunjava, primjerice, dostavljanjem službenih materijala, dokumenata i podataka u elektroničkome obliku te pregledom i pohranom različitih podataka u vezi sa sjednicom radnoga tijela i radne skupine putem mrežne stranice⁸¹. Iako su nakon promjene *Poslovnika Hrvatskoga sabora* od 2018. participativni elementi prisutni i u institutu javnoga saslušanja (čl. 52.a), koje radno tijelo može organizirati da bi se pribavila stručna mišljenja ili provela šira rasprava o prijedlogu zakona ili drugoga akta ili, primjerice, pojedinih rješenja iz zakonskih prijedloga i važećih akata ili kako bi se razjasnilo neko pitanje od javnoga interesa, njegova se primjena također primarno povezuje s nazočnošću građana na sjednicama radnih tijela, dok IKT i ovdje ima sekundarnu ulogu koja se ispunjava kroz primjenu poslovničke odredbe čl. 15. st. 1. u izloženome smislu.

Zaključna razmatranja

Polazeći od važnosti participacije građana u postupcima donošenja odluka i uloge IKT-a u demokratskim procesima, u radu je istaknuto da je implementacija IKT-a u parlamentarnome kontekstu rezultirala oblikovanjem novoga

⁸¹ Vidi npr. „Odbori i povjerenstva“, *Hrvatski sabor*, 10. III. 2019., <https://www.sabor.hr/hr/radna-tijela/odbori-i-povjerenstva>, (10. III. 2019.)

koncepta parlamenta, tzv. e-parlamenta. Riječ je o konceptu koji je usmjeren na korištenje IKT-a kao ključnoga alata za transformaciju temeljnih funkcija parlamenta, pravovremenost donošenja odluka, otvorenost, transparentnost i smanjenje troškova kojima se građanima pruža prilika za digitalni dijalog s parlamentom u cilju njihova utjecaja na donošenje zakona i drugih propisa.

Na toj podlozi, razmatrajući mogućnost primjene IKT-a u hrvatskome parlamentarnom pravu, izloženi su instrumenti participacije građana u zakonodavnome postupku te relevantne odredbe *Ustava Republike Hrvatske*, *Zakona o pravu na pristup informacijama* i *Poslovnika Hrvatskoga sabora*. Iz tih propisa proizlazi da hrvatsko parlamentarno pravo općenito predviđa mogućnost primjene IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku, ali i da ipak postoje stanovite razlike s obzirom na eksplicitnost, odnosno implicitnost načina njezina uređenja te instrumente na koje se odnosi. Naime, za razliku od ustavne i poslovničke odredbe o pravu na peticiju koja, doduše, izrijekom ne predviđa, ali i ne isključuje mogućnost primjene IKT-a pri posezanju za tim instrumentom, prema *Zakonu o pravu na pristup informacijama* tâ je mogućnost izrijekom sadržana u odredbi čl. 10. i 11. za instrumente informiranja i savjetovanja, dok je u *Poslovniku Hrvatskoga sabora explicite* sadržana u čl. 280. za instrument informiranja, a *implicite* u čl. 174. za instrument savjetovanja (naslanjajući se na čl. 11. *Zakona o pravu na pristup informacijama*). Što se tiče instrumenta uključivanja u radne skupine i parlamentarna radna tijela, s obzirom na narav njegova ozbiljenja koja se primarno veže uz nazočnost građana na sjednicama parlamentarnih radnih tijela i radnih skupina, IKT ima sekundarnu ulogu koja se sastoji od dostavljanja službenih materijala u elektroničkome obliku i sličnih tehničkih radnji.

Nadalje, kako bi se utvrdilo kod kojih je pravno uređenih instrumenata participacije građana u postupku donošenja zakona, kao jednoj od temeljnih funkcija parlamenata, IKT isključivi, a kod kojih tek jedan od mogućih načina njihova ozbiljenja, uz te relevantne odredbe bilo je potrebno istražiti i podatke koji su dostupni na parlamentarnoj mrežnoj stranici. U radu je tako utvrđeno da se kod triju pravno uređenih instrumenata participacije (prava na peticiju, informiranje te uključivanje u radne skupine i parlamentarna radna tijela) IKT javlja kao jedan od mogućih načina, a kod prava na savjetovanje kao jedini, isključivi način njegova oživotvorenja. Kod navedenih triju instru-

menata pristupilo se i istraživanju njihova korištenja u parlamentarnoj praksi te su, pritom, uočena određena ograničenja koja se odnose na dostupnost podataka i vremenski nejednako trajanje promatranih razdoblja. Unatoč tim ograničenjima, koja nisu utjecala na davanje odgovora na istraživačko pitanje, iz prikupljenih podataka može se iščitati uzlazni trend korištenja pojedinih instrumenata, i to napose prava na savjetovanje (od 2016. do danas) i informiranje (od 2015. do danas), posebice uzimajući u obzir porast broja pristupanja mrežnoj stranici parlamenta putem mobilnih telefona. Na potonjoj podlozi istaknuto je da se može pretpostaviti kako će interes građana za legislativni proces biti još veći ako se omogući građanima da s bilo kojega mjesta i u bilo koje vrijeme mogu posjetiti mrežnu stranicu parlamenta, i to ne samo u cilju ostvarivanja prava na peticiju ili informiranje nego i prava na savjetovanje.

U tome smislu doprinos ovoga istraživanja nije samo relevantan za cijeli niz neformalnih aktera poput građana, istraživačkih organizacija, aktera civilnoga društva itd., već i za formalne aktere poput dužnosnika i službenika koji su uključeni u pojedine faze zakonodavnoga procesa, za osnaživanje svijesti o mogućnostima i važnosti sudjelovanja građana u donošenju odluka, ali i za poticanje znanstvenoga interesa za ovu temu u hrvatskome parlamentarnom pravu i praksi. Tim više uzme li se u obzir visoki postotak opremljenosti hrvatskih kućanstava IKT-om na razini Europske unije i visoki udio hrvatskih kućanstava sa širokopojasnim pristupom internetu, uz iznadprosječno korištenje hrvatskih građana internetom i rezultate na području dostupnosti otvorenih podataka koji ukazuju na solidne preduvjete u nastojanju za ostvarivanjem punoga potencijala IKT-a u participaciji građana u zakonodavnome postupku.

Iako bi se možda moglo doimati da mogućnost primjene IKT-a nije dosljedno uređena za sve instrumente participacije građana u zakonodavnome postupku, takav zaključak ne bi uvažio ni različitu narav pojedinih instrumenata ni raznovrsnost načina njihova ozbiljenja u cilju omogućavanja pristupa što većemu broju građana tim instrumentima, a to ne uključuje samo one koji imaju računalo ili mobilni telefon s pristupom internetu i znaju se njime služiti. Štoviše, u temeljima koncepta e-parlamenta ne bi valjalo promatrati isključivo zahtjev za omogućavanjem različitih e-parlamentarnih servisa, čiji su važan element upravo *Parliament-to-Citizens* projekti koje parlamenti mogu

implementirati u cilju što širega privlačenja interesa građana i njihove što veće participacije u parlamentarnim postupcima, već i zahtjev za raznovrsnošću instrumenata kojima se taj cilj može ispuniti, a u tome bi primjena IKT-a trebala nositi potpornu ulogu koja uvažava njihovu narav smjerajući istomu cilju. Iz te perspektive može se zaključiti da postojeći normativni okvir pruža potrebnu ravnotežu pri primjeni IKT-a u cilju participacije građana u zakonodavnome postupku pravno uređenim instrumentima participacije u hrvatskome parlamentu, omogućujući građanima da ostvare digitalni, *online* dijalog s parlamentom, ali i njegove *offline* alternative, prepuštajući im time izbor kojim bi se istovremeno uvažile njihove preferencije i mogućnosti, ali i ispunile uvedno izložene uloge participacije u zakonodavnome postupku.

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – Kulture – Jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnjoj fakultetskoj konferenciji istog naziva. Svi radovi prije objave podliježu dvostruko slijepom recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed: naslov, sažetak s ključnim riječima (odvojenima točkom sa zarezom), uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 12.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri piše se samo prvi i kratica i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1989.
- Alojz BENAC i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem

- Ugo VLAISAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka ČAČIĆ KUMPES (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999.

Ako je riječ o ponovljenom izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige

- Robert E. GOODIN – Philip PETTIT (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Oxford, 2007.

Za lanke

Poglavlje/članak u knjizi

- John MCGARRY – Brendan O'LEARY, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John MCGARRY - Brendan O'LEARY (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, London – New York, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Zagreb, god. VII., 2002., br. 7., str. 184.

Članak u zborniku radova

- Zoran GRIJAK, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Zagreb, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rjenike

Uredničke

- Bratoljub KLAIC, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1983., str. 565.

Bez urednika

- „Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Zagreb, Pro lexis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

Ako postoji autor

- Kate CONNOLLY, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, *The Guardian*, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

Bez autora

- „Barroso: it is not the Commission's role to express an opinion on Catalonia“, *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *Nav. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. DOLPHINE, *n. dj.*, str. 27.

